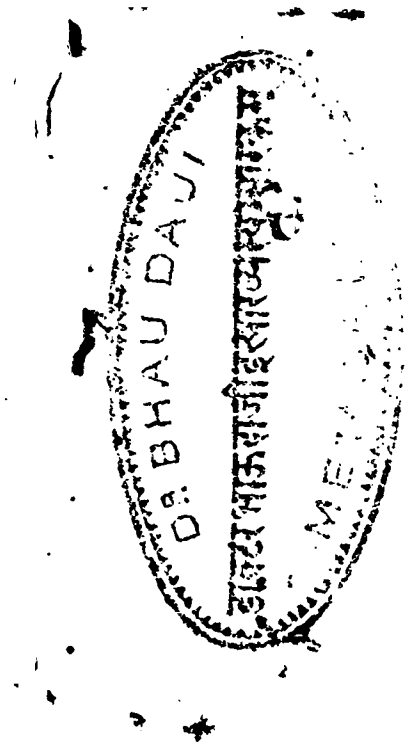

लक्ष्मणभारती का
पितामही

दयासायनमः॥ वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः योगीश्वरैर्ध्येयमजंविभुं॥ ॐमाधवा
माधवमधिगम्यमानं वंदमहेऽहं सदनुग्रहेण॥१॥ विघ्नौघादीन्नमस्कृत्य माधवाको
रस्वती॥ सिद्धादिकृतेः टीकां करोमि मितभाषिणीं॥२॥ विनिष्टनिष्टाचारानुमि
तिबोधितकर्तव्यताकं कर्तव्यविघ्नविघातकं परमेश्वरं लक्षणेन नमस्कार
नन्वर्थादिषयादिदर्श्यतिः॥ हेतवइति॥ ननुनमस्कारादिमंगलोचरणं फलव
योरभावाद्युक्तमितिचेन्न॥ फलं तावत्कर्तव्यविषयविघ्नध्वंसयववर्तिफल
इष्टसमाप्तिः॥ तत्रहिमंगलस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांव्यभिचारात्तु॥ कृतेपिमंगले
बयादौसमाप्त्यभावात्तु॥ अकृतेपिमंगलेप्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तेः॥ विघ्न
ध्वंसेतुनैव॥ यावन्मंगलंतावद्विघ्नध्वंसंगीकारात्तु॥ विघ्नध्वंसकामानांताद्दश
सानुमितश्रुत्याविघ्नध्वंसकामोनमस्कारमाचरेदित्येवंरूपयाविघ्नध्वंसमंग

कार्यकारणभावबोधेनेनाव्यभिचात्तु॥ समाप्तिस्तुप्रतिबंधकदुरितध्वंस
तल्लोकावगतस्वकारणादेव॥ यथाकारीर्यागेनावग्रहध्वंसादृष्टिः स्वका
दृष्टिरिति॥ तदनुक्तचित्समाप्त्यभावोविघ्नभूयस्त्वादनंतरोत्तन्नविघ्नातवाइति॥
सिकानुष्ठितसमाप्तिस्तुजन्मांतरानुवर्तमानविघ्नाभावादितिद्रष्टव्यं॥ प्रमाणं द
नमस्कारःवेदबोधितकर्तव्यताकःअलौकिकावगतिस्थिरीचारविषयत्वात्तु॥ इत्यर्थ
चारवं
र्थः॥ वेदनबोधितकर्तव्यतायस्यमंगलस्यसतथा॥ रोषाद्विभाषेतिकल्प
यः॥ निर्विघ्नसमाप्तिकामोविघ्नध्वंसकामोवानमस्काराद्याचरेदित्याचारानुमित
कर्तव्यताबोध्यतइतिसाध्यार्थः॥ नन्वेवंसमाप्तेरेवकाम्यत्वान्मंगलफलत्व
सिद्धितिचेन्न॥ नाष्टलीतविनोषधारिद्रोग्रबुद्धिरितिन्यायेननिर्विघ्नवदवाच्ये
नास्यैवफलत्वादुहेतौचआचारविषयत्वादियुक्तंचैतत्वंदनादेर्व्यभिचारः॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नामबोधानंदवस्यानं ॥ तदंदनस्यापिबोध्याचारविषयत्वंवरीवर्ति ॥ नतुवेदबोधि
कर्तव्यताकत्वं ॥ अतोविसिनष्टि ॥ सिष्टेति ॥ वेदप्रामाण्याभ्युपगंताद्विष्टः ॥ तदाचारवि
यत्वंनेयवंदनादौ ~~व्यभिचारः~~ नास्तीतिनतत्रव्यभिचारः ॥ एवंचविश्वामित्रादीनांगि
राक्षायाज्ययाजनाचारव्यभिचारः ॥ तस्यत्रिष्णाचारविषयत्वेपिवेदबोधितकर्तव्य
ताकत्वाभावात्तूक्तं ॥ अविगीतेति ~~आचार~~ विशेषणं ॥ अविगीतोधर्मशास्त्रा
नुरूपः ॥ सिष्टनामाचारइत्यर्थः ~~विश्वामित्रादीनां~~ अयाज्ययाजनाचारेविगीतइति
तत्रव्यभिचारः ॥ अविगीतत्वंपुनर्वसुकेत्रिष्णानांभोजनादौतदाचारविषयेव्यभिचारः ॥
भोजनादेरगतेः प्राप्तत्वेनवेदबोधितत्वाभावात्तु ॥ अतउक्तंअलौकिकेति ॥ अलौकिक
वैदिकगोचरप्रमाणाविषयत्वं ॥ भोजनंचप्रत्यक्षसिद्धमितिनतत्रव्यभिचारः ॥ अ
लौकिकश्चासौअविगीतश्चासौसिष्टाचारश्चेतिसमासः ॥ आचारःप्रयत्नः ~~तद्विषयत्व~~

दितिहत्वर्थः ॥ दर्शादिरपित्रिष्टाचारविषयोभवति ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेत
यादिवेदबोधितकर्तव्यताकोभवति ॥ तदंदनमस्कारोपिव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतु
मत्वाद्वेदबोधितकर्तव्यताकइतिप्रमाणार्थः ॥ अतःफलप्रमाणयोस्तुमंगलाचा
रणंवक्तव्यमितिमत्वातदाचरितंग्रंथकृता ॥ छ ॥ इतिमंगलवादः ॥ छ ॥ हेतवइति ॥ इं
भवनमइत्यन्वयः ॥ नमस्कृतीयादिनाचतुर्थी ॥ एवंसतिइंसुखंभवत्यस्मादितिव्युत्प
त्त्यानूचंदनादेनमस्कारःकर्तुस्तुनेश्वरस्य ॥ अतउक्तंगुरवइति ॥ हिताहितप्राप्तिपरि
हारोपदेष्टागुरुः ॥ तस्मादित्यर्थः ॥ श्रुगादिश्चअचेतनत्वेनगुरुत्वाभावात्तुनतस्मै न
मस्कारः ॥ गुरुत्वेहेतुमाह ॥ विद्वानांप्रभवइति ॥ विद्वाञ्शब्दोविदज्ञाने इसन्मात्संज्ञायां
समज्ञानिषदिपतमनविदुङ् भ्रञ्इतिसूत्रेणकपप्रत्ययांतोज्ञानवचनः ॥ तेनच
गुणादिकानिविद्यास्थानानिलक्ष्यंते ॥ तानीनितु ॥ पुराणंन्यायमीमांसधर्मशा

ंगमिश्रिताः॥ वेदास्छानानिविद्यानां धर्मस्य चचतुर्दश॥१॥ आयुर्वेदोधनुर्वेदो गंधर्वार्थशास्त्रकमिति॥ श्रुतिस्मृतयुक्तानि विद्यास्थानानांप्रभुत्वं॥ स्वतंत्रेणतदुक्तत्वंसर्वविद्यानांवक्तृत्वात्गुरुत्वमित्यर्थः॥ विद्यानांप्रभवेशंभवेगुरुवेनमइत्युक्तेतिनविरुद्धेश्वरनमस्कारःसिध्यतिः॥ योगिनांमुनीनांचकतिपयविद्यास्थानवक्तृत्वंगुरुत्वंशंभुत्वंसंभवतीयतउक्तं॥ सर्वेति॥ सर्वविद्यानांप्रभुत्वंनैववक्तृत्वमात्रं॥ किंतुस्वतंत्रवक्तृत्वंमुनीनांगुरुपूर्वकत्वान्नस्वतंत्रवक्तृत्वमितिपरमेश्वरस्यैवायंनमस्कारोनान्यस्येतिसिध्यं॥ येत्वत्तुसर्वेशाद्याःयुक्तमेवेतिमतमाश्रित्याख्यातं॥ विप्रेभ्योऽवोचामेतिसूत्रेणमितंडादेश्चेतिवार्तिकेनसंज्ञायांइप्रत्ययविधानात्तुशंभुशब्दोयोगिकोव्याख्यातः॥ अथवापुरोडाशादिप्रसिध्यबलाच्छंभुशब्दःपरमेश्वरेरूढइतिपक्षमाश्रित्यैवमेवोत्तरार्धंव्याख्यायते॥ शंभवेपरमेश्वरायेत्यन्वयः॥ विद्यारंभेनमस्कारेनवक्तृत्वंनामतःप्रज्ञोपलब्धत्वं॥ ५ नम परमेश्वर

कर्तव्यः॥ ईशानःसर्वविद्यानामितिश्रुत्यासमस्तविद्याप्रभुत्वस्योक्तत्वादितिसूचयन्नुतत्स्वलक्षणमाह॥ प्रभवेसर्वविद्यानामिति॥ सर्वविद्यानांप्रभुत्वंस्वतंत्रवक्तृत्वंपरमेश्वरलक्षणं॥ कतिपयविद्यावक्तृत्वादर्थेसर्वेतिपदं॥ योगिव्यावर्तकार्थंस्वतंत्रेणेतिद्रष्टव्यं॥ गुरुवेशंभवइतिसामानाधिकरण्येनगुरुदेवतायाएकेनचिंतनंविद्याप्राप्तावंतरंगइतितदारंभेकार्यमितिसूचयंश्चभवति॥ ननुलक्षणंइतरव्यावर्त्तिव्यवहारमात्रंवाजनयति॥ नतुतद्वस्तुसाधयतीति॥ अतःपरमेश्वरसाधनायप्रमाणंवाच्यं॥ अतआह॥ हेतवइति॥ जगतांहेतवेजंगम्यतेतिजगतीउत्पत्तिंविनाभूकानिधर्मकानिकार्याणितेषांहेतवेनिमित्तकारणायेत्यर्थः॥ जायमानंकार्यंकर्तारंविनेतिमाक्षिपति॥ सएवपरमेश्वरइतिप्रमाणमुक्तं॥ अनुमानंतुसर्वंकार्यंसहेतुकंकादाचित्कत्वात्॥ यत्सहेतुकंनभवतितत्कादाचित्कत्वंनभवति॥ यथागगनं॥ तथाचेदंकादाचित्कत

भवतीतिन॥ तस्मात्सहेतुकं नभवतीतिनइतिकेवलव्यतिरेकि॥ हेतुग्राह्येनात्र कर्तविवक्षितः॥ अतोऽदृष्टादिभिःनसिध्यसाधनं॥ ननुकेवलव्यतिरेकीन प्रमाणं॥ व्याप्तिश्च दृष्टधर्मतावि निश्चितिलिंगाभावात्॥ तथाहियोधूमवानुसोग्निमानुयथा महानसादौ व्याप्तस्यधूमस्यपक्षे वन्हिव्याप्यधूमवानयमितिज्ञानस्यअनुमितिजनकत्वंदृष्टं॥ केवलव्यतिरेकिणितु सहेतुकत्वाभावकादाचित्कत्वाभावयोर्व्याप्तिः॥ कादाचित्कत्वस्यपक्षधर्मतोभयवेत्तिदृष्टंलिंगस्यनास्तीतिकथंगमकत्वं॥ अथव्यतिरेकव्याप्तिमत्तयाअवेत्यव्यतिरेकिवद्व्यतिरेकिणोपिअन्वयव्याप्तिरनुमीयतइतिमन्यसेतर्हि तत्तदर्शनेनविनाव्यतिरेकप्रदर्शनादप्राप्तकालता॥ अवयववैपर्यासवचनमप्राप्तकालतेतिसूत्रेअवयवशब्देनोपलक्षणतयातदन्यविपर्यासस्यापितथात्वादिति अतोनव्यतिरेकिप्रमाणमितिचेन्न॥ मैवंमंस्थाः॥ तत्रापिनिरुपाधिकव्यतिरेक

केवल ×४

अतो न

सहचारेणअन्वयव्याप्तिमनुमायतद्विनिश्चितेस्यहेतोर्गमकत्वांगीकारात्॥ नचवाच्यं निरुपाधिकसहचारव्याप्तेरेकत्वात्कथंतेनतदनुमानंअप्राप्तकालदोषापत्तेरिति॥ तयोर्भेदात्॥ तथाहि॥ उभयोसामानाधिकरण्यंसहचारः॥ साधनसमानाधिकरण्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यवत्वंहेतोर्व्याप्तिः॥ अतोनोक्तदोषापत्तिरिति॥ नचाप्राप्तकालता॥ अन्वयव्याप्तेरेवप्रथमंप्रदर्शनाप्यौचित्यं॥ ननुयोःसहचारेणअन्वयेनव्याप्तौवैति प्रा भाव प्रसंगः॥ धूमवन्हिंसहचारेणघटपटयोर्व्याप्तिमत्वप्रसंगादितिचेन्न॥ ययोरभावयोसहचारःतत्प्रतियोगिनोरेवव्याप्तिरिति॥ प्रतियोगिअनुयोगिभावस्यनियामकत्वात्॥ व्यतिरेकिसंज्ञात्वस्यव्यतिरेकसहचारादेव॥ ननुघटादौहेतुसाध्ययोसत्वाअन्वयव्यतिरेक्येवायंनकेवलव्यतिरेकि॥ अथसर्वस्यपक्षीकृतत्वेनपक्षातिरिक्तसपक्षाभावात्॥ नान्वयव्यतिरेकिलक्षणमनुपेतदपिना॥ निश्चितसाध्यवत्तोहिसपक्षत्वं॥ नतुप

क्षतिरिक्तसत्त्वेपिगौरवेणव्यर्थत्वात्तु॥तथाचकिरणावलीकारःपृथिवीप्रकरणेपू
र्वपक्षमाहस्म॥समस्तपृथिव्याःइतरभेदेसाध्येघटएवदृष्टांतःकिंव्यतिरेकिणा
ति॥अतोन्वयव्यतिरेकिलक्षणमेवास्त्वितिचेत्तु॥सत्यमाहभगवान्तथापिव्यव्यापिव्य
तिरेकव्याप्तिरूपमामकलक्षणावधारणात्तु॥अन्वयव्याप्त्यैवसाधनेव्यतिरेकप्रयोगसं
भवात्तु॥यद्वापक्षातिरिक्तएवसपक्षइतिमतमाश्रित्यायंप्रयोगोद्रष्टव्यः॥बहुवादि
संमतत्वात्तु॥प्रमाणवतोपिगौरवस्यान्यायत्वात्तु॥अतएवअहस्माचार्यःसत्रेवमित्थं
तमास्तांतावत्सुदुरुपदेशोव्यतिरेकानुमानंतुनिरूढं॥अथवाहेतुकमितिसाध्य
स्थानेसर्वविद्धेतुकमितिकर्तव्यं॥तथाचनान्वयित्वंका॥नन्वत्रसर्वविद्धेतुकत्व
स्याप्रसिध्याप्रसिध्यविशेषःपक्षः॥कोदोषइतिचेत्तु॥अयंदोषःव्यतिरेकिणिसाध्या
प्रसिध्यौतंनिरूपयाधीनासाध्याभावसाधनाभावयोर्नव्याप्तिर्निरूप्यते॥तथासाध्य

DR BHAU DAJI

सामान्यज्ञानाभावेपक्षेसाध्यसंदेहानुपपत्तौसंदिग्धसाध्यवतःपक्षस्याभावोपपत्तिरि
ति॥तथासाध्यलक्षणज्ञानकारणाभावात्तु॥साध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकानुमिति
रनुपपत्तिः॥विशेषणज्ञानकारणाभावात्तु॥तथाचाप्रसिध्यविशेषणत्वेदोषत्रयं॥ह्यापयनि
रूपणाद्ध्यापयत्वासिद्धिः॥पक्षनिरूपणादाश्रयासिद्धिः॥अनुमित्सुनुदयाद्वाधश्चेति॥
तस्मात्सर्वविद्धेतुकत्वस्यप्रसिध्यवाच्येतिचेत्तु॥सत्यं॥अस्यत्रापिसामान्यतःप्रसिद्धिः
तथाहि॥किंचिज्ज्ञहेतुकत्वंअहेतुकव्यतिरेकनिश्चयंताभावप्रतियोगिव्यतिरेकिधर्मवा
त्तु॥घटवदिति॥किंचिज्ज्ञहेतुकत्वंघटादौप्रसिध्यं॥प्रमेयत्वादौव्यभिचारवारणायव्यतिरे
कीयकं॥आकाशादिनिश्चयंताभावप्रतियोगितयासिध्यसाधनतावारणायहेतुक
व्यतिरिक्तकिंचिन्निश्चयंताभावविशेषणं॥तथाचयतःकिंचित्तुज्ज्ञहेतुकत्वंव्याव
र्त्तते॥तदेवसर्वज्ञहेतुकंप्रसिध्यं॥तदुक्तमस्माभिःपक्षएव॥पक्षनिश्चितयाज्ञानेतुच

तिरेकिण्वादुवति॥अतःसामान्यतःप्रसिध्यंसर्वविधेलुकर्त्वकेवलव्यतिरेकिणातद्वि
षयःसाध्यिनः॥इतिनाप्रसिध्यविशेषळ-पक्षः॥तस्माज्जगतोहेतवइत्यनेनेश्वरसा
धकव्यतिरेकानुमानंसूचितं॥यद्वाअनेनअन्वयव्यतिरेकानुमानंसूचयन्॥तथाहि॥
गिरिदरिविवरवर्तिनोंकुराःसकर्तृकाःकार्यत्वानुघटवदिति॥नन्वयंसंदिग्धानैकां
तिकः॥क्षितिरादौसंदिग्धसाध्यवत्तिहेतोःसत्वात्॥नचनिश्चितसाध्याभावनिश्चितहेतुसं
देहेसंदिग्धानैकांतिकता॥अत्रचसाध्यस्यैवसंदेहोनहेतोरितिवाच्यं॥हेतुःसाध्याभा
ववद्वाभीनवेतिसंदिग्धानैकांतिकता॥सचसंदेहःसाध्यावेवतिहेतुसंदेहाथेतुभतिवा भा
साध्यसंदेहात्॥तदत्रक्षित्यादौकार्यत्वहेतोर्निश्चयेपिसाध्यसंदेहाथेतासाध्याभाव
वद्वाभित्वसंदेहास्यैव॥किंचेदंसकर्तृकत्वंनामकर्तासहवर्तमानत्वंवा॥कर्तृजन्यत्वंवा॥
नाभयथापिसिध्यसाधनत्वात्॥तथाहि॥जीवानांविभुत्वेनाकुराद्यंतेसहवर्तमानत्वात्॥६॥

भोजकादृष्टजन्यत्वेनजीवजन्यत्वात्सिध्यसाधनं॥अथोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचि
कीर्षाकृतिमज्जन्यत्वंसकर्तृकत्वं॥उपादानंसमवायिकारणंतद्गोचरोविषयोयायासो
अपरोक्षज्ञानंचिकीर्षाकृतीनांतासथाइदमस्योपादानमितिलिंगाद्यजन्यज्ञान
मपरोक्षंइदंकरिष्यामीतिकर्तुमिच्छाचिकीर्षाकृतिःप्रयत्नः॥एतादृग्यस्यासौतद्वानु
तज्जन्यत्वमितिविवक्षितं॥यत्त्वेअस्मदादीनांनसिध्यसाधनमितिचेन्॥नैवं॥
सिध्यसाधनत्वादेव॥अस्मदाद्यपरोक्षज्ञानादेवव्यदृष्टद्वाराअंकुराद्युपादान
गोचरत्वात्॥तथाहि॥इष्टसाधनताज्ञानस्यपरोक्षत्वेयागादिसाधनद्रव्यादौप्र
त्तिविषयेप्यपरोक्षज्ञानमस्यैव॥ततस्तत्रचिकीर्षाप्रयत्नौभवतःततोयागादि
नाअदृष्टंजायते॥भोजकादृष्टजन्यत्वेनतत्तदुपादानसहितेनअंकुरादिजन्यते॥
अतोअस्मदादिनैवसिध्यसाधनमितिदुष्टमनुमानमितिचेन्॥नैववादी॥नतावत्

दिग्धानैकांतिकः॥साध्यसंदेहवतिनिश्चितस्यहेतोस्तथात्वाभावात्॥तथाचसकर्तृकानुमानेछेदप्रसंगः॥सर्वेषांहेतूनांपक्षेसंदिग्धसाध्यवतिसत्त्वेदृष्टत्वप्रसंगः॥अतएवसिद्धांतप्रवादोपिनहिपक्षेणपक्षतुल्येवाव्यभिचारइति॥अपिचपक्षसमव्यतिरिक्तघटादौकार्यत्वहेतोसकर्तृकत्वेनसाध्यवधारणात्॥सचहेतुःक्षित्यादौपक्षसमेऽकर्तरिवर्तमानःसमएवाभयत्रसाध्यंसाधयति॥निश्चितव्याप्तिहेतोःसंदिग्धसाध्यवतिवर्तमानस्यसाध्यसाधकत्वनियमात्॥सकर्तृकत्वंचेहंविवक्षितं॥अदृष्टद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वमिति॥अदृष्टेधर्माधर्मौतद्वारंव्यापारोनविद्यतेयासांताःअदृष्टद्वारिकाःअदृष्टद्वारिकाश्चताःउपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतयश्चतज्जन्यत्वंसकर्तृकत्वमितिशेषः॥तथाचअस्मदादीनांनानित्यसाधनं॥अस्मद्ज्ञानचिकीर्षाकृतीनांअदृष्टद्वारंविनोपादानगोचरत्वाभावेनअदृष्टद्वारत्वाभावात्॥नोक्तज्ञानमदृष्टद्वारंहेतुकर्तृज्ञानंचिकीर्षाकृतिश्चारीरंचेष्टादिद्वारा॥तथाचात्राहृष्टादि

रकविशेषढौनासोकृजन्यत्वेनविवक्षितकर्तृजन्यत्वपर्यवसन्नंदीश्वरजन्यत्वेनसिध्यति॥अतोनकश्चिद्दोषइतिसिद्धं॥ननुतथाचध्वंसस्यकार्यत्वेपिउपादानकारणाभावेनतद्गोचरज्ञानादिमतोभावात्तज्जन्यत्वंनास्तीतिहेतुरनैकांतिकइतिचेत्॥मैवं॥प्रागभावप्रतियोगित्वेसतिसमवेतत्वस्यहेतुत्वात्॥तदेवंसंक्षेपतःसंकुचःअदृष्टद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्याप्रागभावप्रतियोगित्वसतिसमवेतत्वात्॥यदुक्तंसाधनेतदुक्तंसाध्यं॥यथाघटइति॥उपरम्यनेविस्तरात्॥जगतामेवेत्येवकारःकात्स्न्यवाची॥अव्ययानामनेकार्थत्वात्॥तथाचायमर्थःसंपन्नः॥समस्तस्यकार्यजातस्यहेतुःपरमेश्वरःननुकुलालादिकतिपयकार्यस्येति॥बहुवचनस्यकपिंजलाधिकरणमितिन्यायेनत्रितयेनापिसंभवात्॥अथवायंवकारोभिन्नक्रमः॥हेतवएवेति॥तत्रचअयोगव्यवच्छेदार्थः॥जगतांहेतुत्वमीश्वरस्यसर्वदावर्ततेननुक

दाचिन्नास्तीति ॥ एवंचक्षणिकःसर्वोजगध्येतुकपिलादिहेतुवेदादिहेतुहिरण्यगर्भ
एवस्वतंत्रोजगध्येतुप्रधानंजगध्येतुरित्यादिमतानांनिरासकरणंसूचितं ॥ हेतवएव
निमित्तकारणायेव ॥ नतुवेदांतिवदुपादानकारणत्वमपीतिसूचितं ॥ ~~यद्वाहेतवस्य~~
~~निमित्त~~ ॥ उपादानत्वेकार्यस्यसचेतनत्वप्रसंगादिति ॥ संसारस्थितिहेतुत्वेनयरमे
श्वरःसिध्यतीतिप्रमाणांतरंतद्बाधुल्यसूचनायाह ॥ संसाराणर्वमेतवइति ॥ संसा
रएकदिंग्रातिदुस्तरत्वातु ॥ अनादित्वेनागाधत्वाच्च ॥ तस्यमे
तवविधारकायायथासेतुर्जलादेराधारः ॥ संसारणोजगतामाधारःस्थितिहेतुरित्या
र्थः ॥ येषसेतुविधारणोयेलोकानामसंभेदायेतिश्रुतेः ॥ नोतुशब्देनासेतुगतविधा
रकत्वंलक्ष्यते ॥ प्रयोगस्तु ॥ जगतांधृतिःसाक्षात्संपरयावाप्रयत्नसाध्याधृतित्वातु ॥ ॥८॥
गगनतलवृत्तिखगशरीरतद्वदनगतमांसधृतिवतु ॥ यद्वाएतच्छास्त्रप्रतिपाद्यमो

क्षकारणत्वेनेश्वरंदर्शयन्मोक्षप्रयोजनत्वंशास्त्रस्यदर्शयति ॥ संसारेति ॥ संसारार्णवस्यदुस्त

समुद्रस्यसेतुःपारप्रापकः ॥ यथासेतुःपारंपारंप्रापयति ॥ तथायमीश्वरोपिसंसारप
रस्यमोक्षस्यप्रापकइत्यर्थः ॥ एवंमनोवाक्कायकर्मभिःक्रियमाणंत्रिविधंप्रह्विभावल
क्षणंमंगलमाचरन्ग्रंथिश्रोतृणांशिक्षार्थंग्रंथोनिबबंध ॥ मंगलाचरणव्याजेनअर्थादिषय
प्रयोजनसंबंधाधिकरणःसमस्तविषता ॥ ॥ज्ञातार्थंज्ञातसंबंधंश्रोतुंश्रोताप्रवर्त
ते ॥ शास्त्रादौतेनवक्तव्यःसंबंधःसप्रयोजनइति ॥ ॥ इतिन्यायेनश्रोतृणांसुखप्रवृत्त
यर्थंग्रंथादौअनुबंधचतुष्टयस्यावश्यंवाच्यत्वातु ॥ तदुच्यते ॥ कारणाद्शास्त्रस्यदंप्रकरणं
ग्यतःसतदीयानुबंधचतुष्टयमेवास्यापितद्बलं ॥ तत्रचपरमेश्वरोमहानुविषयः ॥ मोक्षश्च
महत्प्रयोजनं ॥ पदार्थोऽवांतरविषयाः ॥ तत्त्वज्ञानंअवांतरप्रयोजनं ॥ विषयशास्त्र
योःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधः ॥ विषयप्रयोजनयोर्विषयविषयीभावः ॥ शास्त्रप्र
योजनयोःसाध्यसाधकभावः ॥ प्रयोजनकामोऽधिकारीति ॥ नन्वेवंशास्त्रप्रकरणयो

कोभेद इतिचेत्॥ ॥शास्त्रैकदेशसंबंधंशास्त्रकार्यंतेस्थितं॥आहुःप्रकरणनामग्रंथ
भेदंविपश्चित इति॥ ॥लक्षणक्रतोभेदः॥बालबोधनंचअवांतरप्रयोजनं॥७॥इ
तिमंगलाचरणश्लोकार्थःसमाप्तः॥७॥ ॥८॥अथेदानींचिकीर्षितग्रंथमारंभमा
ढःपदार्थसामान्यस्वरूपतोनिर्दिशति॥प्रमितिविषयाःपदार्थइति॥सामान्येनाहुः॥
तेषांस्वरूपंप्रमितिविषयाइति॥प्रमितियथार्थज्ञानं॥तस्यविषयाप्रमेयइत्यर्थः॥प्रमे
यत्वपदार्थग्राह्यस्यप्रवृत्तिमित्तमेनदिहोक्तं॥ननुप्रमितिविषयत्वंपदार्थसामान्यस्यल
क्षणं॥केवलान्वयित्वेनप्रमेयत्वस्यलक्षणत्वायोगात्तु॥केवलव्यतिरेकिहेत्वविनाभावलक्ष
णमितिलक्षणस्याग्रेधास्यमानत्वात्तु॥नन्वत्रापिभ्रमविषयोव्यावृत्तोस्तीतिचेन्न॥तस्य
कदाचित्प्रमेयत्वात्तु॥शुक्तिर्वारजतोवातादात्म्यंवाभ्रमविषयोरजतत्वसंसर्गोवा॥तेस
र्वेप्रमेयाएव॥तदानींप्रमाविषयोनभवतीतिचेत्॥तर्हिपदार्थानामप्यस्मृतिविषयतास
मयेअपदार्थत्वापत्तिः॥कदाचित्तेप्रमेयाएवेति॥भ्रमविषयोपितर्हितथेतितुल्यं॥९॥

च

किंचपदार्थत्वंदृष्टोयोगिकोवारूढोवा॥आद्येभ्रमविषयस्यादिपदार्थत्वात्तु॥तद्व्यावर्त्तनमयु
क्तंस्यात्तु॥लक्षणंनहिलक्ष्यादन्यावर्त्ततेनतुलक्ष्यमेव॥भ्रमविषयस्यपदार्थत्वंदृष्टत्वात्तु॥
लक्ष्यएव॥रूढिर्हिससपदार्थानामेव॥सेवभ्रमस्यापिविषयः॥अन्यथाअन्यथाख्या
नुपपत्तेः॥अन्यत्रसंदेहान्यत्रदोषाद्ध्वतीत्यन्यथाख्यातिः॥तथाचद्वितीयपक्षेससपदा
र्थभ्रमविषयइति॥तस्यापिलक्ष्यत्वात्तु॥तद्व्यावर्त्तनंपूर्ववदर्थमेव॥प्रमेयत्वव्यतिरे
कधर्मइतिवदतोवैशेषिकस्यअपसिद्धांतश्च॥आकाशादमुनेवयंयावत्प्रमेयत्वा
दिधर्मःकेवलान्वयितिसिद्धांतश्चप्रतीयमानत्वात्तु॥ननुअत्रग्रंथकारएवपदार्थसामा
न्यलक्षणंतुउक्तमेवेतिवक्ष्यतितद्विरोधइतिचेन्न॥तत्रहितस्यगतिंवक्ष्यामः॥ननुभ्रम
विषयस्यापिप्रमितिविषयत्वेकथंतस्यप्रमात्वंप्रसिद्धइतिचेत्॥शृणु॥इदंतत्रजततत्व
योरिदंरजतमितिसमानाधिकरण्येनविषयीकरणात्तु॥व्यधिकरणप्रकारत्वे
व्यधिकरणयो×१

नभ्रमत्वमिति॥तस्मात्स्वरूपकथनंप्रवृत्तिनिमित्तकथनंचेतिक्षुण्णकमिति॥केतेपदार्थाः
किंयेतेजिज्ञासायामाह॥तइति॥तेपदार्थाःससैवेतिसंबंधः॥द्रव्यस्यसर्वपदार्थ
धारत्वेनसमवायिकारणत्वेनप्राधान्याप्रथममुद्देशः॥गुणजातीयस्यसर्वद्रव्यवृ
त्तित्वातुतदुपन्यासोत्तरक्षणमेवासन्नत्वेनातिसान्निध्यात्॥तच्चगुणस्यतदानंतर्यं॥क
र्मजातीयस्यदेपनीसातुजासाधारण्याच्चतदानंतर्यं॥सामान्यस्यानुवृत्तितयाहेतुत्वेनत्व
तीयगतत्वेनचबहुविषयत्वातदानंतर्यं॥विशेषस्यसमवेतत्वात्सामान्यप्रतियोगित्वाच्च
दानंतर्यं॥एतेषांपंचानांसंबंधत्वेनसमवायस्यचतदानंतर्यं॥अभावस्यनिषेधरूपत्वेना
भावस्यतदानंतर्यमित्युद्देशक्रमः॥येवमुत्तरत्रापूहनीयं॥विस्तरभयादनीतिप्रयोजना
नोच्यतइति॥एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः॥द्रव्यत्वावच्छेदस्यैव॥नन्यूनमितितावदयो
गव्यवच्छेदार्थः॥अन्यस्यात्रसंबंधोनास्तीतिअयोगव्यवच्छेदार्थः॥तथाचशुक्लःपांडुर

४×तेचेतिचकारो×

एवेतिपदार्थाःससैवेतिबहुवचनवयासंख्यायाःविशेषणत्वेनविशेषणसंगतएवका
रोऽयोगव्यवच्छिनत्ति॥यदातुपार्थिवएवधनुर्धरइतिससैवपदार्थइतिवचनव्यत्पा
दिनविशेषणसंगतएवकारोऽयोगव्यवच्छिनत्ति॥इत्युभयव्यवच्छेदसिद्धिर्यथास्थितएव
कारोभवति॥एवमग्रेप्येवकारोद्रष्टव्यः॥जिज्ञासायांवृत्यर्थः॥संख्याद्रव्यविभा
गाभिधानेवसंख्यास्फुटयतीति॥द्रव्याणिपरिसंचष्टे॥तत्रेति॥तत्रसप्तसुमध्यइत्यर्थः॥
तत्रगुणान्विभजते॥गुणास्त्रिति॥तुशब्दःसर्वैर्विशिष्यद्योतनार्थः॥गुणेभ्यपेक्षया
यद्यपिगुणानंगीकारात्तुर्विशतिगुणाविद्यंते॥तथापिसंख्यागुणयोरेकार्थसमवाय
संबंधादुपचारेणसंख्यामेवव्यवहारइतिनदोषः॥येवमग्रेपिद्रष्टव्यः॥कर्मणिवि
शेषणतःउद्देशइति॥कर्मणीति॥ननुसंयोगविभागपरंपरांव्यतिरेकेणकर्मैवनप
श्यामइतिचेत्॥नह्ययंस्थाणौपुरुषोनयेनमंधोनपश्यतीति॥चलतीयेवमाका
शेणसंयोगादिविलक्षणप्रत्ययस्यसार्वजनीनत्वात्॥नचेदंप्रत्यक्षमितिचेन्न॥

॥११॥ तत्राप्यनुभवएवोत्तरंचलनंसाक्षात्कारोमीयनुभवात्तु ॥ अत्रमणाचेचनस्पंदननमनोन्नमनानांगमनेतर्भावान्नावधारणानुपपत्तिः ॥ संख्यात्वौपचारिकी ॥ उपचारस्तुसंख्याकर्मणोरेकाश्रयत्वात्तु ॥ सामान्यंद्वयादिविनक्ति ॥ सामान्यमिति ॥ विरूपाणांविभागाभावेहेतुमाह ॥ विरोधादिति ॥ अनंताअसंख्यास्तत्रहेतुर्यावन्नित्यद्रव्यवृत्तित्वादिति ॥ यावंतिनित्यद्रव्याणिगगनादिपंचकंचतुर्विधाःपरमाणवःतत्रवृत्तियेषांतेषांभावस्तत्वंतस्मान्नित्यद्रव्याणामसंख्यातत्वात्तदाश्रितावि रोधाअनंताइत्यर्थः ॥ ननुनित्यगुणेषुकिमितिविरूपाणाभ्युपेयंते ॥ ज्ञानादयोवृत्तिसंभवात्तुनाभ्युपगमादिति चेद्धंततर्हिज्ञातिगुणक्रियाभिःनित्यद्रव्याणामपिवृत्तिसंभवात्तुतत्रापितदनभ्युपगमोमुक्तः ॥ अथनित्यद्रव्येष्वभ्युपेयंतेतथा हिगुणेष्वप्युपेयंतामितिचेन्मैवं ॥ नित्यगुणाहिजलपरमाण्वादिरूपादयःतेषांव्यावर्तकारूपत्वाधर्मांतरभूतत्वादयःसंभवति ॥ अवांतरजातीयवैकीष्टापिविरोधाननाश्रयाश्रयविरोधंनतद्वावृत्तिःसंभवति ॥ गगनाकालादिस्तुनित्येष्वन्यत्रपरस्परंमुक्तात्मनांचमिथोभ ॥११॥

न सांचेतरव्यावृत्तिबुद्धिर्विरोधपदार्थंविनायोगिनांनसंभवति ॥ परमाणुष्वपिसत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिव्यतिरिक्तावांतरजातेरभावात्तेष्वपिसमानजातिगुणकर्मसुभिन्नाव्यावृत्तिबुद्धेर्विरोधपदार्थंविनाऽसंभवान्नापितत्सिद्धिःकुतः ॥ परमाणुष्वनावांतरजातिरिच्छंतु ॥ परमाणुवृत्तिजातेर्नंत्यकार्यवृत्तिदर्शनात्तु ॥ पृथिवीत्वादिवत्सापिजातिर्घटादावपिवर्ततेति ॥ तथाचनावांतरजातिमिति ॥ तस्मान्नित्यद्रव्येष्वेवविरोधपदार्थंगीकारोनान्यत्रानित्येष्विति साधूक्तं ॥ यावन्नित्यद्रव्यवृत्तित्वादनंतारएवेति ॥ समवायविभागाभावहेतुमाह ॥ समवायस्त्वकारएवेति ॥ इहतंतुषुपटःइहपटेशुक्लंइहपटेचलनंइहपटेपटत्वमितिदिद्रव्यगुणकर्मसामान्यप्रत्ययाविरोधेविरोध्यसंबंधसंबंधनिमित्ताः ॥ अबाधितेहप्रत्ययत्वात्तु ॥ इहकुंडेबदरमितिप्रत्ययवदिसनुमानेनलाघवतर्कसनाथेनरकएवसिध्यति ॥ एकेनैवसर्वत्रव्यवहारोपपत्तौतदनेकत्वकल्पनायांगौरवादितिसमवायैकत्वसिद्धिः ॥ ६ ॥ अभावंविभजते ॥ अभावइति ॥ इहघटोभविष्यतीत्रप्रागभावः ॥

प्रतीयते॥ सःनष्टइतिप्रध्वंसः॥ घटःपटोनभवतीतिअन्योन्याभावः॥ प्रतियोगिसमवायित्व
तित्रिकेइहपटोनास्तीत्यादिनिषेधःत्रैकालिकोऽयंताभावः॥ संप्रतिपृथिवीपथकुरुते॥ पृ
थिवीति॥ परमाणुसद्भावप्रमाणं॥ त्रसरेणुःसावयवावयवारब्धःजन्यमहत्वाधिकरणत्वा
नुघटवदिति॥ द्व्यणुकस्यावयवेद्व्यणुकेसावयवेसएवावयवःपरमाणुः॥ सापिचेदनित्यः
स्यात्तस्यापिहेनुपरंपरानुसरणेअनवस्थास्यात्॥ तथाचानवधिकमनेकावयवारब्धं
सर्वकार्यंतुल्यमितिमशकमतंगजयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिःस्तस्मात्सर्वकार्यद्रव्यावधित्व
न्नित्यःपरमाणुःसिध्यतीतिनित्यपृथिवीसिद्धिः॥ द्व्यणुकमप्यनेनैवसिध्यति॥ एवमप्
णिपरमाणुसाधनंद्रष्टव्यं॥ अनित्यायास्त्रेविध्यमाह॥ सापीति॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदा
पंसरूपंयस्याःसातथा॥ पार्थिवशरीरादित्रयसिध्यैप्रमाणमाह॥ शरीरमिति॥ गंध
व्यंजकपदेनप्रमाणंसूचितं॥ घ्राणंपार्थिवंरूपादिषुपंचसुमध्येगंधस्यैवाभिव्यंजकत्वा
तु॥ तासुउपनीतसुरभिचंपकभागवदिति॥ घ्राणस्यपार्थिवत्वं॥ अपोविभागंप्रापयति॥

आपोपीति॥ वरुणलोकइतिआगमसिध्यमितिद्रोषः॥ रसव्यंजकमितिरसनेंद्रियस्याप्यत्व
प्रमाणं॥ रसनेंद्रियमाप्यंरूपादिषुपंचसुमध्येरसस्यैवाभिव्यंजकत्वात्॥ लालावदितिप्र
योगः॥ तेजोविभजते॥ तेजोपीति॥ अत्रप्यादिलोकइयमंतरंपुनाजादिप्रसिध्यमितिद्रोषः॥
इंद्रियमिति॥ तेजसंचक्षुःरूपादिषुपंचसुमध्येरूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात्॥ आलोकवत्॥ मनो
व्यावृत्तनायैवकारः॥ असिधिरंगायरूपादिष्विति॥ अन्यथारूपवत्त्वस्यापिव्यंजकत्वात्सिधिः
स्यात्॥ विषयस्यचातुर्विध्यमाह॥ नन्वाकरजंसुवर्णादि॥ तच्चपार्थिवंनैमित्तकद्रवत्वाधिकर
णत्वात्॥ लाक्षावत्॥ पीतमरूपाधिकरणत्वाद्वापीतपटवदिति॥ सुवर्णस्यपार्थिवत्वसिध्यै
कथंतैजसत्वमितिचेत्॥ मैवं॥ तस्यपार्थिवत्वेअयंतानलसंयोगेसतिद्रवत्वनाशापत्तेः॥
द्रवत्वनपार्थिवत्वेघृतवद्दोमानलेंधनत्वापत्तेःश्रुतिबाधकतर्कपराहतमनुमानं॥ तैजस
त्वचैतत्तर्कसहकृतमनुमानं॥ सुवर्णंमपार्थिवंअसतिविरोधिद्रव्यसंबंधेऽसंताग्निसंयो
गेसत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादाप्यपरमाणुवदिति॥ पार्थिवव्यतिरेकसिध्यैनैमित्त

कद्रवत्वेनजलव्यतिरेकसिध्यौरूपत्वेनपरिशेषात्तेजस्त्वसिद्धिः॥वायुंविभजते॥वायुरिति॥इंद्रियमिति॥त्वगिंद्रियंवीयवीयंरूपादिष्वपंचसुमध्येस्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वात्॥शरीररसंगिसलिलशरीरयोरभिव्यंजकव्यंजनवातवदिति॥त्वगिंद्रियस्यवायुलेमाने॥कंपनकारणेनवायोरतीयत्वात्कंपस्यस्पर्शनिष्पाद्यतिलिंगगम्यत्वंसूचयामास॥प्रयोगस्तुप्रयत्नाधीनभावेशाखाकंपःस्पर्शवद्द्रव्यजन्यःकंपत्वाच्छरीरादिजन्यकंपवदितिपरिशेषाद्वायुःसिध्यति॥शरीराभ्यंतरंचारीरवासोच्छ्वासरूपःप्राणवदपानादीनामाधिक्यमाशंक्याह॥सएवेति॥प्राणएवापानव्यानोदानसमानसंज्ञांलभतइत्यर्थः॥ननुस्तिमितोवायुःपंचमास्तीयतआह॥स्तिमितेत्यादि॥स्तिमितवायुःपरमाणुसमूहद्रव्यत्वेकपंचविधकार्यत्वेपिनदोषः॥कार्यस्यापिपरमाणुरूपत्वसंभवात्तुपरमाणुनामेवपरंपरयाकार्यावयत्वादतआह॥अनारब्धइति॥अनारब्धंद्रव्यंयेनसातथा॥यद्यपिस्तिमितवायोःपरमाणुरूपत्वेयजनादिव्यापारानंतरंतदीयस्पर्शनिगद्यतपरमाणुस्पर्शस्यातींद्रियत्वात्तथाप्यतदीयस्य

वि

॥१४॥

नूनानुपलंभेपियजनादिव्यापारानंतरंरूपसहकारिलाभादारब्धकार्यस्यस्पर्शेपिलंभाद्दोषः॥तस्मान्नित्योवायुरेवतस्यांतभावइतिनाधिकल्पं॥आकाशस्यस्वतःएकत्वेपिश्रोत्राधिकोपाधिकोभेदाभिव्यक्तीयाशंक्यतद्भावेहेतुमाह॥घटाकाशादीति॥उपाधीनामनंतत्वेनोपाधिकोपिविभागोनसंभवतीत्यर्थः॥कालस्योपाधिकंविभागमाह॥उत्पत्तीति॥पदार्थानामुत्पत्तिस्थितिविनाशेलक्ष्यतइतिमतथा॥उत्पत्स्यमानविष्यद्वस्तुस्थितिवर्तमानःविनाशेनभूतःकालोलक्ष्यतइतित्रिविधेत्यर्थः॥दिशमुपाधिनाविभजते॥दिगिति॥सर्वत्रदेवतार्थेदंमर्थेवातद्धितः प्रत्ययः॥दिङ्नामाख्यातादिसादिनाडीनूभ्यग्नेर्ढकू॥चौरंतरिक्षंप्रदेशाः॥गगनादीनांस्वभावभेदाभावेहेतुमाह॥घटाकाशादीति॥आकाशंतावच्छ्रोत्रलिंगकंशब्दाश्रयसर्वसमानाधारः॥तथाहि॥विवादाध्यासिताःशब्दाश्रयमाणाशब्दाधारसमवेताःशब्दत्वात्॥श्रूयमाणशब्दवदिति॥श्रूयमाणशब्दत्वमुपाधिः॥श्रूयमाणविशेषगुणस्यसाधनेव्याप्यत्वेनपक्षेतन्निवृत्तेर्नोपाधित्वात्॥ननुआकाशंकथंसिध्यतुकीसाध्यव्यापकश्च॥अतःसर्वशब्दानांयेकाधारत्वेनैकत्वंगगनस्यश्रू

क्षयस्य च मूर्तत्वेनाश्रयद्वारापि संबंधाभावात्तु ॥

यमाणद्रव्यादाधारसमवेतसंयोगादौ साध्याव्यापकत्वाच्च ॥ दिक्कालयोरपि परत्वापरत्वानुमेयत्व
नसिध्यावेकत्वसिध्यिः ॥ तथाहि ॥ तत्र छिन्नपरिस्पंदलक्षणाद्योगाद्विभुत्वाल्पत्वाभ्यां वि
सिष्टपिंडेषु रूपरबुध्यिर्जायते ॥ तत्र छिन्नपरिस्पंदस्य च सूर्यसमवेतत्वेनास्मतः पिंडस
मवेतत्वाभावात्तु ॥ न च पृथिव्यादीनां तत्संबंधघटकता ॥ मूर्तत्वात्तु ॥ आत्माकाशयोश्चे
विभुत्वगुणवत्वेन घटादिवत्तु ॥ ततस्तत्र छिन्नपरिस्पंदपिंडसंबंधघटकतयासिध्यं
यदापकंद्रव्यं ॥ स एव कालः ॥ पिरस्पंदतत्र छिन्नपरिस्पंदेन संयुक्तसमवायलक्षणः संबं
धः ॥ दिगपि अनियतपरत्वापरत्वाश्रयप्रमाणविप्रकृष्टसन्निकृष्टदेशावर्तिपिंडसमवे
ताभ्यांअनुमीयते ॥ तथाहि ॥ कालस्यैकत्वकनिष्टत्वादिप्रत्ययापरबुध्यिहेतुत्वेनसि
ध्यस्यापिनियतपरापरबुध्यिहेतुत्वासंभवात्तु ॥ तस्माद्यकत्वेनसिध्येच्चयद्द्रव्यं सादिकु ॥
दिक्कालयोश्चैकैकत्वेनव्यवहारोपपत्तौकल्पनागौरवेणव्यवहारभेदेनवाअनेककाल
दिककल्पनायांमानाभावात्तु ॥ आत्मपदार्थंविभजते ॥ आत्मात्विति ॥ नन्वेष द्रव्यातिरि

क्तआत्मपदार्थएवनास्तीकथमयंविभागः ॥ तथाहि ॥ कायाकारेणपरिणतंपृथिव्यादिच
तुष्टयमेवआत्मपदार्थः ॥ भूतचतुष्टयएवचैतन्यं ॥ ननुयदिभूतेषुचैतन्यंतर्हिघटा
देरपिचैतन्यापत्तिरितिचेन्न ॥ मदशक्तिवद्विशेषात्तु ॥ यथाक्रमुकफलपर्णचूर्णे
षुप्रत्येकमदजनकत्वाभावेपिसमुदायेतज्जनकत्वंपश्यामः ॥ तथाचैघटाद्याकार
तदभावेपिशरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयचैतन्यलोपपत्तेः ॥ प्रमाणंचअहं
स्थूलः अहंकृशः अहंकृष्णोगौरइतिशरीरसामानाधिकरण्यप्रत्यक्षमेव ॥ ततः
पृथिव्याद्यंतर्भावादात्मपदार्थस्यातिरिक्तभागेनयुक्तइतिचेन्नैवं ॥ भाषिष्टः ॥ तद्य
सारं ॥ शरीरस्यात्मत्वेबाल्येदृष्टस्मोदादेरस्मरणात्तु ॥ बाल्यस्मोदादिशरीरांशा
वद्द्रव्यभावेपरिमाणभेदेनभेदात्तु ॥ अन्येनभूतेनान्येननस्मरति ॥ नहिचैत्रेणानुभू
तंमैत्रःस्मरति ॥ तदुक्तंकुसुमांजलौ ॥ नान्यदृष्टंस्मरत्यन्योनैकंभूतमपाक्रमा

तु॥वासनासंक्रमोनास्तिनचगसंतस्थिरे॥१॥अपक्रमोविनाभूः वासनासंस्कारः॥किंचभूगीरंनात्मारूपादिमत्वातु घटवदिसनुमानेननात्मत्वंभूगीनस्य॥न चाचेतनत्वमुपाधिः॥रूपादिमत्वेनैवभूगीनस्याप्यचेतनत्वेनउपाधेः साधनाव्यापकत्वातु॥हेतोरनुकूलतर्कस्तुकएव॥बाल्येदृष्टमितिसादिनासामानाधिकरण्यप्रत्ययश्चभवतः॥योकिकबाधकमसद्भावातु॥ममभूगीयमितिभेदप्रत्ययाच्च॥तस्मानभूगीरमात्मा॥तथाप्यतिरिक्तमसद्भावेकिंप्रमाणमितिचेत्॥एकस्मावदुकएवपरिशेषः॥अपरंचानुमानं॥इच्छाक्वचिदाश्रितःगुणत्वातु॥रूपवतु॥इच्छागुणोःवाविशेषगुणोवासाध्यं॥अनियतेसतेइंद्रियग्राह्यत्वातु॥रूपवतु॥अन्येच्छायोःपक्षीकृतत्वश्नोश्चरेच्छायांभागासिद्धेः॥आत्मनोनित्यत्वा॥१५॥तु॥प्रभायाश्चगुणत्वान्नव्यभिचारः॥इयत्तेवाअचाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वादिति॥

विशेष्यंकर्तव्यंतदानसवदितिदृष्टांतः॥सानुनभूतपंचकगुणः॥बाह्येंद्रियग्राह्यत्वातु॥नापिदिक्कालमनसांग्राह्यत्वातु॥विशेषगुणवत्वाद्वा॥इत्युक्तहेतुः॥एवमितरबाधसहकृतेनसामान्यतोदृष्टेनव्यतिरिक्तआत्मासिद्धिः॥यद्वेच्छाद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताभद्रव्यानाश्रितत्वेसतिगुणत्वातु॥यदुक्तसाध्यंनभवतितदुक्तसाधनंनभवति॥यथारूपादीति॥व्यतिरेकिगातत्सिद्धिः॥यदद्रव्यातिरिक्तंद्रव्यंसआत्मपदार्थः॥इत्युक्तएवतस्यविभागः॥क्षेत्रज्ञानांविभागाकरणेहेतुमाह॥तएवेति॥मनसोविभागाकरणेहेतुमत्त्वं॥प्रयोमेति॥आत्मनःप्रतिशरीरंभिन्नत्वेनानंतत्वातन्निष्टमनोप्यनंतमित्यर्थः॥ननुमनसःसर्वदास्पर्शराहितद्रव्यत्वेनविभुत्वाकथमात्मनिष्ठत्वमितिचेत्॥युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याधर्मग्राहकमनुमानेनाणुत्वस्यैवसिद्धिः॥नानात्वमप्यणुत्वेसतिविभागमाह॥आकाशादीति॥नित्य

नित्यमितिकार्यभेदादित्यर्थः॥ रूपादीनामवांतरविभागमाह॥ रूपमिति॥ सीतादीनां स्वाश्रयवृत्तित्वेनाप्यवृत्तित्वायोगात्तु॥ चित्रःपटइत्यनुभवाच्च॥ समसंरूपमास्थेयमित्याह॥ चित्रभेदादिति॥ तत्रापिजलेशुक्लमेवारूपं शुक्लभास्वरंतेजसि॥ इतराग्निभूमौपाकजानिच॥ रसोपीति॥ मधुरःसार्कगादौ॥ कटुर्मरीच्यादौ॥ तिक्तोनिंबादौ॥ कषायआमलकादौ॥ आम्रमाम्लादौ॥ लवणंप्रसिद्धः॥ षट्वस्याहरितकीति॥ समसंचित्ररसानुभवात्तत्सिद्धिः॥ तत्रापिजलेमधुरएव॥ हरीतक्यादिभिर्व्यभिचाराद्पाकजः॥ इतरेत्वनुभूयमानेवपाकजाः॥ सुरभिश्चंपकादौ॥ असुरभिर्मर्यादौ॥ शीतोजले॥ उष्णस्तेजसि॥ अनुष्णाशीतोवायौ॥ भूमौसएवपाकेजः॥ अणुत्वंह्रस्वत्वंपरमाणुद्व्यणुकयोर्महत्वदीर्घत्वंच॥ आकाशघटादौ॥ अणुह्रस्वव्यवहारयोगौगः॥ पृथक्त्वमिति॥ अनेकवृत्तिर्हि॥ संयोगइति॥ स्थाणुस्येनयोरन्यतरकर्मजः॥ मल्लयोर्मेषयोरुभयक

र्मजः॥ तंतुकेरसंयोगात्पटसंयोगोपिनकर्मजः॥ तथाहि॥ पटारंभकेतंतुनाकेरासंयोगःकर्मजः॥ तंतुपटोत्पत्तौकेरापटसंयोगोनकर्मजः॥ उभयत्रान्यस्मिन्कर्माभावात्॥ किंतुपूर्वसंयोगएवहेतुः॥ विभागोपिसंयोगवदेवमेयः॥ दूरत्वनिकटयोःपरत्वापरत्वेकालकृते॥ संन्निकृष्टेअपरत्वंविप्रकृष्टेपरत्वंचदिक्कृतंतयोर्दिक्कालजन्यत्वंपुरस्तादेवप्रपंचाधिं॥ बुद्धिभेदानाह॥ बुद्धिरपीति॥ प्रमानिरूपणेनपुरस्तादेवभेदकाम्यप्रमांसूचीकटाहन्यायेनप्रविभजते॥ अप्रमापीति॥ ननुसर्वज्ञानानांयथार्थत्वात्संशयविपर्ययाभावातुकथंविभागइतिप्राभाकराः॥ मानंच॥ ज्ञानेत्वंयथार्थमात्रवृत्तिज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वातु॥ प्रमात्ववदिति॥ यथार्थत्वंचतद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वं॥ तदवच्छेदेनज्ञानविषयवृत्तिघटत्वादिकमुच्यते॥ तेनघटत्ववतिघटेघटत्वप्रकारकज्ञानवत्वं॥ भ्रमेतुनैवं॥ पुरोवर्तिनिशुक्तिकारूपकलेनजत

तस्याभावेन रजतत्ववत्तिरजतत्वप्रकारकत्वाभावात्तु॥किंतु रजतत्वाभाववत्तिशुक्तिकात्व
कत्वेरजतत्वस्याभावेनेप्रकारकत्वंततोयाथार्थ्यंलक्षणंभवदभ्युपेयं॥अत्रमेनीतिव्यापकं
इत्यनुप्रमेयत्वादेव्यभिचारवारणायमात्रपदं॥तस्मानयुक्तोविभागइतिचेत्॥उच्यते॥
प्रत्यक्षनिरूप्यंतावदनुमानं॥अहमत्रसंभूयेममात्रसंभूयोसमजनीतिसंभायानुभवात्॥
यथाशुक्तिकामिमामहमेतावंतंकालंरजतमित्याज्ञासिषमितिविपर्ययानुभवात्तु॥तथा
चज्ञानत्वंयथार्थमात्रवृत्तिरनुमानंबाधितं॥तथापिअयथार्थसद्भावेकिंप्रमाणमिति
चेत्॥एकंतावदस्तीतिमेवप्रत्यक्षं॥अपरंत्वनुमानं॥ज्ञानत्वंयथार्थमात्रवृत्तिप्रमात्व
व्याप्यसत्तिज्ञानधर्मत्वात्तु॥सकलज्ञानवृत्तित्वाद्वा॥सत्तादिवत्तु॥नचसाध्यवैकल्यंदृष्टां
तस्य॥अयथार्थत्वव्यवहारस्यानुमतेपिसत्वेनतत्रसत्तादेर्वर्तमानत्वात्तु॥अनुभवत्व
देःपक्षतुल्यत्वेनतत्रव्यभिचारः॥नचाज्ञानान्यवृत्तित्वमुपाधिः॥स्मृतेरयथार्थायाअ
पिसद्भावेनस्मृतित्वस्यअयथार्थवृत्तित्वेपिज्ञानान्यवृत्तित्वाभावेनसाध्याव्यापकत्वात्तु॥ १७॥

तस्मादयथार्थज्ञानसद्भावादयुक्तोऽप्रमाविभागः॥प्रमांविभजते॥प्रमेति॥सप्तविधत्वंच
व्यादिभेदेनेति॥लिंगस्यत्रैविध्यमाह॥केवलान्वयीति॥क्रमेणोदाहरणानि॥ज्ञातोभि
धेयःप्रमेयत्वात्तु॥यत्कार्यंतदनित्यं॥यथाघटः॥ग्रहीतंसात्मकंप्राणादिमत्वात्तु॥न
यदेवंनतदेवं॥यथापाषाणइति॥ज्ञातेःअनित्यःकार्यत्वात्तु॥यत्कार्यंतदनित्यंयथा
घटः॥यदनित्यंनभवतितत्कार्यंनभवति॥यथागगनमिति॥त्रिविधस्यापिहेतोर्विध्यमा
ह॥तदपीति॥यत्रस्वयमेवलिंगंदृष्ट्वालिंगिनंजानाति॥तत्स्वार्थानुमानं॥यत्रस्वयंनि
श्चित्यपरबोधनायप्रयुज्यते॥परार्थानुमानं॥पंचावयववाक्यप्रयोगःतत्रार्थं॥
तानवयवानाह॥परार्थेगानीति॥क्रमेणोदाहरणानि॥वह्निमानुपर्वताधूमवत्वा
त्तु॥महानसवत्तु॥तथाचायंधूमवानुपर्वतः॥तस्माद्धूमवत्वाद्वह्निमानिति॥स्वार्थ
परार्थेगन्याह॥उभयंगानीति॥पक्षेयोपवर्तमानत्वंपक्षधर्मत्वं॥सैपक्षेणाप
एकदेशावर्तमानत्वंसपक्षेसत्वं॥विपक्षेसर्वस्मिन्वर्तमानत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिः॥

पक्षेसाध्यस्यप्रमाणांतरेणाबाधोअबाधितविषयत्वं॥असनूप्रतिपक्षोयस्यतस्यभाव
स्तत्त्वं॥साध्याभावसाधकप्रसनुमानरहितत्वमितियावत्॥अनुमानपरिशोधनायह॥
तदाभासइति॥यासिपक्षधर्मताविशिष्टोहेतुःसिध्यःनसिध्योऽसिद्धः॥सचपक्ष
भावादाश्रयासिध्यः॥पक्षधर्मताभावात्स्वरूपासिध्यः॥व्याप्यभावाद्व्याप्यत्वासिध्यः॥
इतित्रिविधः॥क्रमेणोदाहरणानि॥गगनारविंदंसुरभिःअरविंदत्वात्॥सगंधा
रविंदवत्॥द्रष्टोऽनित्यःचाक्षुषत्वात्॥विमतंसर्वंक्षणिकंप्रमेयत्वात्॥साध्यसाधना
यप्रयुक्तोहेतुर्यदितद्विपरीतंसाध्यतितद्विरुध्यः॥यथानित्यःद्रष्टृःकृतकत्वादिति॥
अनुगतादियस्मान्निष्पंनोनद्रष्टानिश्चयवाची॥एकेनसाध्यरूपेणांतःसहचारनिश्च
योनविद्यतेयस्यसानैकांतिकः॥सचत्रिविधः॥सयथानित्यःद्रष्टृःप्रमेयत्वादितिसा
धारणानैकांतिकः॥निसापृथिवीगंधवत्वादितिअसाधारणः॥सकलसपक्षव्याप
कत्वात्॥सर्वमनित्यंप्रमेयत्वादियनुपसंहारी॥व्याप्युपसंहारस्यछलाभावात्॥तत्र

षट्लाक्षासपक्षेअसाधारणएवानध्यवसितपदेनोच्यतेसाध्याध्यवसायनिश्चया
नालंगमयनध्यवसितः॥संचषट्लाक्षासानभ्युपगंछताचार्येणपृथगुक्तः॥उदा
हरणंतुपृथिवीनित्यागंधवत्वात्॥अत्रसपक्षादाकाशादेःविपक्षाज्जलादेर्व्या
वृत्तत्वेनसाध्यस्यनिश्चेतुमशक्यत्वात्॥अनध्यवसितउच्यते॥कालस्यायंयेऽप
गमेऽपदिष्टोनिर्दिष्टःकालयापदिष्टः॥यथानुष्णंतेजोवस्तुत्वात्तुजलवदिति॥
प्रयोगेस्तुत्वानुष्णत्वयोर्व्याप्तिग्रहणसमयएवप्रत्यक्षेणानुष्णत्वप्रतियोगितयाष्णत्वं
क्वचिदवधारणीयं॥प्रतियोगिनिरूपणंविनाऽभावनिरूपणासंभवात्ततोजलव
त्यापितिग्रहकेतावत्प्रत्यक्षेणतेजस्युष्णत्वमवधारितं॥तस्यान्यनिष्टलासंभवात्॥त
थाचप्रत्यक्षेणविपर्यीतनिश्चयमतितद्विरोधेनानुमानकालस्यायंप्रयुक्तत्वादस्यका
लयापदिष्टत्वं॥नन्वयमाश्रयासिध्यएव॥तेजसःसाध्याभावत्वेननिश्चितत्वात्

दिग्धसाध्यान्वितपक्षत्वसंभवात्॥पक्षस्यैव विपक्षत्वेनानैकांतिकत्वं॥अहो नार्थ
बाधापरपर्यायः॥कालात्ययापदिष्ट इति चेत्॥सत्यं॥तथापि पक्षे साध्याभावप्रमा
णांतरेण साध्यादेर्ननु गमात्॥साध्याभावप्रमाणबाधस्यापजीव्यत्वात्पृथक्॥
तथाप्यसंकीर्णोदाहरणं॥किमिति चेदुच्यते॥श्रूयतां॥वह्निमानयं पर्वतो धूमवत्व
दित्येतदेवानुमानं॥अत्रमहानसीयादिवह्निः पर्वतेबाधादेर्ननिश्चयनिश्चादे
रत्राभावादतोन्यदीयो वह्निः अन्यत्रसाध्यमानः कालात्ययापदिष्टत्वादेवंननिश्चे
ति॥बाधकालात्ययापदिष्टत्वयोः पर्यायतैवसाध्याभाववत्तया प्रमितेपक्षेऽभयोः
प्रयोगात्मकरणयोः प्रकृतयोः साध्यतदभावयोः समःप्रकरणसमः॥साध्यवि
शेषितेनंतदभावस्यापि प्रकृतत्वात्॥उदाहरणंतु॥अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयो
रन्यतरत्वात्तु॥नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्तु॥सपक्षवत्तु॥ननुव्याप्यो ॥१९॥

वोपव्यापकारोपस्तर्कः॥यथाधूमानुमानेधूमोक्तवह्निमाभूदितिवह्यभावस्य
व्याप्यस्य प्रतिवादिनाऽरोपकृतेयधनग्निस्तर्हिनिर्धूमइतिधूमाभावस्यव्यापकस्य
रोपःसचकिमिनोद्दिष्टःस्तथास्वनोनामनिग्रहदुष्टमनोजन्यंज्ञानं॥सचकुतोद्दिष्ट ना
ष्टइसतआह॥तर्कइति॥तर्कस्तावत्संशयएव॥यधनग्निस्तर्हिनिर्धूमइत्रयं
यात्तिंगितेनाग्निमत्वधूमवत्वसंभवयोक्तित्वनास्तित्वकोटिद्वयविषयत्वात्॥
यद्वादृश्यतेचधूमस्तस्मादग्निरप्यस्त्येवेतिविपर्ययपर्यवसानोतर्कस्तत्रनस्या
दस्तित्वस्थकोटिद्वयस्येष्टत्वात्॥स्वप्नस्तुगगनभक्षणाद्यविधमानंविधमा
नत्वेनासंनिहितंगजादिसान्निहितत्वेनदर्शयन्विपर्ययएवतल्लक्षणाक्रांत
त्वात्॥नन्वयंघटइतिविशिष्टंसविकल्पकंज्ञानंप्रथमाक्षसंनिपातजंज्ञा
नंनिर्विकल्पकमेतद्वयंकिमितिनोद्दिष्टमितस्तआह॥सविकल्पकेति॥रज्जुतत्व

वेदं रजतमिति सविकल्पकप्रमाऽनुव्रते रजतज्ञानं प्रमेयमर्थः॥ निर्विकल्पकं तु प्रमाया मेवेत्यर्थः॥ इति॥ तस्य प्रथमाक्षसंनिपातजस्य वस्तुस्वरूपमात्रविषयस्य कार्यजनकत्वा तु॥ सर्वज्ञानेष्वर्थिक्रियाज्ञानं प्रकारेतुविपर्यय इति न्यायात्तु॥ निर्विकल्पकस्य च प्र कारभावात्तु॥ ननु सोयं देवदत्त इति अतीतवर्तमानैककालविशिष्टविषयकज्ञा नं प्रत्यभिज्ञा इष्टवस्तुनिर्विषयेदंग्राह्यमिति ज्ञानमुपादानबुद्धिः॥ अनिष्टसा ज्यमिति हेयबुद्धिः॥ उभयरहितेउपेक्षाबुद्धिः॥ एतच्चतुष्टयं कुतोनो द्दिष्टमित्या त आह॥ एवमिति॥ प्रमायामप्रमायामित्येवंशब्दार्थः॥ जयेवमित्यन्वयः॥ बा धितानामप्रमायामबाधितानां प्रमायां इतिविभागः॥ ननु बाधाकालीप्रदेशपु रुषज्ञानेनभवितव्यमित्यपिस्फुरतीतिसंशयव्यवच्छेदः॥ किंसंनकोयमि त्यापि रतःपतनसाध्यमितिविकल्पस्फुरणादनध्यवसायोपि संशयएवेत्यर्थः॥ उक्तलक्षणकानांतुशब्दानांतत्रभावःतर्हितल्लक्षणेनैवतेषांलक्षितत्वान्नपृथग्लक्षणाभि धानंयुक्तं॥ अंतर्भावनीयतर्कादिज्ञानायतल्लक्षणेकथनमितिचेत्तुउहा देरपितद्वाच्यं॥ नन्वर्थजरतीयन्यायोयुक्तइतिचेन्न॥ उहादेस्पष्टत्वेनतल्लक्ष णाभिधानातद्विपरीतत्वेनान्येषांतदभिधानादिति॥ ॥छ॥ क्रमप्राप्तंसुखं निरूपयति॥ सुखमिति॥ एहिकंपारलौकिकंचेतिद्विविधमेवेत्यर्थः॥ संसारिक मपि दुःखमिश्रितलोकेदुःखस्यसर्वस्यापिसांसारिकत्वान्नभेदकथनं॥ मोक्षपदेनचात्रसाकल्यमुच्यते॥ इच्छाद्वेषयोः सुखदुःखविषयत्वेसाधनविष यत्वं॥ स्रक्चंदनादिकंटकादिविषयत्वं॥ साधनविषयत्वंविहितमग्निहोत्रा

BHAU DAJI LADJI ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

दि॥ निषिद्धं कलंजभक्षणादि॥ उदासीनंलौकिकभोजनादि॥ एतानिविषयोयस्यसत
था॥ सत्रेधाइत्यर्थः॥ समाहारस्यरूपमिवरूपंयस्यतत्तथा॥ एकैकमाषापेक्षयाजा
तमाषेषुगुरुत्वाधिक्यदर्शनातु॥ अतःसमाहाररूपंगुरुत्वंऔपाधिकमित्यर्थः॥ न
तुगुरुत्वमेकमनेकवृत्तिद्रव्यसमाहारमात्राधिक्योपपत्तेः॥ व्यासज्यवृत्तित्वानंगी
कारातु॥ एकावयविनिष्ठंएकद्रव्यनिष्ठंअवयविपदेनद्रव्यस्यविवक्षितत्वातु॥
अन्यथापरमाणुगुरुत्वसंग्रहोनस्यादिति॥ तथाचैकद्रव्यनिष्ठमेवगुरुत्वं॥ द्रव्या
द्यामनेकेषांसमाहारादुरुत्वमपिसमाहाररूपंप्रतीयतेइतिसमाहाररूपमौ
पाधिकमित्यर्थः॥ सांसिद्धिकंचस्वभावसिद्धं॥ द्रव्योत्पत्तिसमनंतरमेवोत्पन्ना
मितियावत्॥ तच्चजलनिष्ठंनैमित्तकंअग्निसंयोगादुत्पद्यमानंपार्थिवघृता
दिनिष्ठंसुवर्णादितैजसनिष्ठंच॥ स्वाभाविकंजले॥ औपाधिकंस्तोकादौ॥ जलसं ॥२१॥

बंधेनात्रप्रतीयमानत्वातु॥ वेगःस्पर्शादौ॥ भावनानुभवजन्यास्मृतिर्द्रव्यनिष्ठा
स्थितस्यपूर्वविद्यमानस्यावस्थाविशेषस्यस्थापकः॥ यथाकटादौवेष्टनक्रियाजन
कः॥ यइष्टेपुरुषंप्रवर्त्तयतिसप्रवर्तकःअनिष्टाच्चनिवर्तयतियःसनिवर्तकः॥ फलम
वसानमेतोयस्यसतथा॥ अकृतेप्रायश्चित्तेभोगादेवक्षयान्नमस्कारेणमंगलमुच्यते
तेनप्रतिबंधकदुरितरूपोधर्मोनाशइति॥ आदिपदात्प्रायश्चित्तादिगृह्यते॥ कृतप्रा
यश्चित्तेब्रह्महत्यादिरधर्मोनश्यति॥ वर्णस्मकोगकोयादिरवर्णस्मकोमदंगध्वन्या
दिः॥ गुणानामनित्यत्वनित्यत्वाभ्यांअपरंविभागमाह॥ अत्रेति॥ अन्यइति॥ रूप
रसस्पर्शसंख्यैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहाःपरमाणुगतानित्याः॥ का
र्यगतास्त्वनित्याः॥ बुद्धीच्छाप्रयत्नाःईश्वरगतानित्याःक्षेत्रज्ञगताअनित्या
इत्यर्थः॥ प्रकाशांतरेऽपितेषांविभागमाह॥ संयोगेति॥ उभयरूपाइति॥

॥२॥ द्रव्येव्यापका अनीश्वरासमवायिकारणत्वाभावेन व्यापका इत्यर्थः ॥ अन्येऽपि द्रव्यः स्वाश्रयव्यापकास्तथा न्यमभिव्याप्यवर्तंत इत्यर्थः ॥ विहितानि उत्क्षेपणादीनि ॥ अथाप्रक्षेपादीनि निषिध्यातिसत्रक्षेपादीनि उदासीनानि गुरुत्वाक्षेपणादीनि ॥ ॥ छ ॥ ॥ सामान्यस्यानुकूलविभागमाह ॥ सामान्यमिति ॥ सत्ताजातिः परैव व्यापकत्वात् ॥ द्रव्यत्वादीति घटत्वादयः परापेक्षयापराणि ॥ गुणत्वादीनि नीलत्वाद्यपेक्षयापराणि ॥ कर्मत्वादीनि सामान्यविशेषसत्ताजातिसापेक्षयापराणि ॥ सत्तापेक्षयाएतान्यपराणि ॥ घटत्वादीन्यपराण्येव ॥ अतः सत्तादीनि जातिरूपाणीत्यर्थः ॥ कर्मत्वादीसादिपदात्पृथक्त्वादिग्रहणं ॥ पाककर्मक्रियासंबंधात्साचकत्वाद्यौगाधिकर्मित्यर्थः ॥ प्रागभावादीनामविभागेहेतुमाह ॥ प्रतियोगीति ॥ प्रतियोगीनामनंतत्वादभावाप्यनंताइत्यर्थः ॥ ननुमध्यत्वनामपदार्थांतरंकुतोनोद्दिष्टमित्यतआह ॥ मध्यत्वमिति ॥ सन्निकृष्टविप्रकृष्ट ॥२१॥

त्वयोःपरापरबुद्धिकारणयोरभावेमध्यत्वबुध्येर्जायमानत्वात्तस्याभावेनभावइत्यर्थः ॥ नन्वंधकारःपदार्थांतरंवर्तीवर्तते ॥ सत्तावद्द्रव्यादिषट्कूपवत्वाक्रियावत्वाच्च ॥ गुणादीनांतदभावात् ॥ तदुक्तंप्रशस्तपादभाष्ये ॥ गुणादीनांनिर्गुणत्वंनिष्क्रियत्वमिति ॥ नाव्याकाशादिपंचकं ॥ नापिपृथिव्यादिचतुष्टयं ॥ स्पर्शरहितत्वात् ॥ नचालोकस्तत्स्पर्शवान्कलणः ॥ मानाभावात् ॥ तमसिचकापिस्पर्शानुभवाभावात् ॥ अतउद्भूतस्पर्शानुद्भूतकलनायोगात् ॥ तस्माद्द्रव्यमंधकारः ॥ कुतोनोद्दिष्टइत्यतआह ॥ अंधकारोपीति ॥ अयमाशयः ॥ यद्यंधकारोभावरूपस्यात्तदालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्योनस्यात् ॥ नचतेजसःस्तेजोनपेक्षत्वेपिचाक्षुषत्वात्तत्रव्यभिचारः ॥ तत्रापिद्रव्यविशेषचक्षुःपक्षेजोवयवावयवाश्रयात् ॥ द्व्यणुकेतदभावइतिचेन्न ॥ तत्रापिजालांतर्गतसौरकरणापेक्षणात् ॥ अतोयोयंत्राक्षुषोभावरूपःसआलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्योनभवति ॥ यथाघटादि ॥ मशकागमनादीति ॥ आपाद्यापादकयोर्व्यभिचारः ॥ गन्ध

नादावपि चक्षुग्राह्यत्वाभावात्तु ॥ विशिष्टाभावोस्त्येव ॥ यदा यदि चक्षुषाभावरूपस्यादि
पादकं कर्तव्यं ॥ तदा घटवदिति दृष्टांतः ॥ तस्मादालोकाभाव एवांधकारः ॥ प्रमाणांधं
कारोआलोकाभावः ॥ आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्तुआलोकाभाववदिति ॥ नन्वभा
वे घटाद्यभाववदालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वं नस्यादतिचेन्न ॥ आलोकाभावे
व्यभिचारः ॥ अभावग्रहे प्रतियोगित्वस्यानपेक्षत्वात्तु ॥ प्रयुक्तेरप्रतियोगिनि सत्यभा
वग्रहएवनस्यात् ॥ नहि घटे सति घटाभावोगृह्यते ॥ अतःआलोकांधकारप्रतियो
गित्वात्तदभावेपि तमसश्चाक्षुषत्वेनदोषः ॥ रूपंतुइंद्रनीलादिगतस्यर्यमाणमानोप
ते ॥ शुक्लाभावःआलोचसाहृदयं ॥ क्रियाचदीपादिगताग्राह्यमाणमानोप
ते ॥ ततोगु
णवत्क्रियावत्त्वाभ्यांनद्रव्यत्वसिद्धिरिति ॥ ॥७॥ ॥ ननुनास्तिकःपदार्थांतरं ॥ तत्र मानं ॥
अयंवान्यः दहानुकूलातींद्रियोदृष्टसमवायीदाहजनकत्वात्तु ॥ यदेवंतदेवं ॥ यथाआ
त्मा ॥ नचसाध्यवैकल्यंदृष्टांतस्य ॥ एवंविधादृष्टस्यतत्रसमवायात्तु ॥ स्थितस्थापकाख्य ॥२३॥

लेत्यादिविशेषणानि ॥ अतींद्रियप्रतिबंधकाभावेनसिद्धसाधनतावारणायसमवा
यीति ॥ एवंप्रमाणसिद्धानास्तिकुतोनोदृष्टांतत्राह ॥ नास्तिनिति ॥ वह्न्यादिकारणाभावे
ऽपीच्छमेवनास्तिकःनपदार्थांतरमित्यर्थः ॥ अनुमानंचात्मत्वमुपाधिः ॥ ७ ॥ नन्वघटभू
तलमितिविशिष्टज्ञानंविशेषणविशेष्यसंबंधजन्यंविशिष्टज्ञानत्वाद्दंडीतिज्ञान
वदिति ॥ विशेषणासंबंधत्वेनैववैशिष्ट्यसिद्धिस्तत्रकुतोनोक्तंतत्राह ॥ विशिष्टमि
ति ॥ अघटेभूतलमित्यत्रापिस्वरूपसंबंधस्यसत्त्वात्तेनैवसिद्धसाधनमनुमान
मित्यर्थः ॥ तत्रापिसंबंधएवविशिष्टबुद्धिहेतुः ॥ नविशेषणादयःसर्वेपितथासं
तिप्रत्येकंविशिष्टबुद्धिप्रसंगादिति ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ननुज्ञातोघटइत्यादौज्ञानजन्य
घटादिविषयेज्ञाततास्यंपदार्थांतरमस्ति ॥ तद्वक्तव्यमतआह ॥ ज्ञाततेति ॥ ज्ञानवि
षययोःसंबंधएवज्ञाततातदतिरिक्तेमानाभावादित्यर्थः ॥ ननुगोसदृशोगव

इत्यादौ सादृश्यं पदार्थांतरमस्ति ॥ तदुद्देश्यमत आह ॥ सादृश्यमिति ॥ गोसादृश्यं गोगतश्चगित्वादिगवयगतं तच्चोपाधिकं सामान्यमुद्दिष्टमेवेत्यर्थः ॥ लघुत्वं पदार्थांतरमिति मतमत आह ॥ लघुत्वमिति ॥ नन्वन्ये प्रमाणप्रमेयादयः पदार्थाः संति ते कुतो नोक्ता इत्यत आह ॥ एवमिति ॥ तेषामपि बुद्ध्यादौ यथायथमंतर्भावान्नाधिक्यमित्यर्थः ॥ ऽनन्वेवमंतर्भावेऽपसिद्धांतइत्याशंक्याह सूत्रकृतापि संमतइत्याह ॥ यथेति ॥ मुक्तागुणानां रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणानीति संख्यायाः गुणांतर्भावनिरूकः ॥ तद्वदत्रेत्यर्थः ॥ कारणत्वकार्यत्वाभ्यां विभागांतरमाह ॥ एतेषीति ॥ नित्यानां मोक्षादीनां अनित्यानां द्व्यणुकादीनां कारणं विभजते ॥ तच्च कारणं त्रिविधं ॥ त्रिःप्रकारमित्यर्थः ॥ समवायिकारणं तंतवादि ॥ असमवायिकारणं तत्संयोगादि ॥ निमित्तं कुविंदादि ॥ मनः पृथिव्यादिचतुष्टयं च मूर्तं मन्यत्स ॥२४॥

र्वममूर्तं ॥ तेषामेवपंचानांक्रियावत्त्वं अन्येषांनिष्क्रियत्वं इत्यादयोभेदाः कथंनोक्ता इत्यत आह ॥ एवमिति ॥ एवंद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानंनिश्रेयसहेतुरितिसूत्रोक्तपदार्थानुद्दिश्यतच्छेषंव्याकरोति ॥ एतेषामिति ॥ उक्तानांपदार्थानांनिर्देश्यर्थः ॥ तत्पदस्यनिर्देश्यर्थमाह ॥ तत्त्वमिति ॥ आरोपितशुक्तिरजतादावतिव्याप्तिपरिहारायानारोपितविशेषणंतत्स्यारोपितत्वान्नातिव्याप्तिः ॥ ज्ञानपदस्यानुभवपरतामाह ॥ तस्येति ॥ तदेवांतरभेदमाह ॥ स्मृतीति ॥ अनुभवइत्यर्थः ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोपबृंहितात्रयीविधानरूपशब्दश्रवणसंभावनाविपरीतभावनानिरासनयुक्तिभिरनुचिंतनं मननं ॥ श्रुतस्यमतस्यतथैवध्यानंनिदिध्यासनं ॥ इदमित्थमेवेत्यपरोक्षज्ञानं साक्षात्कारः ॥ एतेलक्षणस्वरूपंयस्यसतथा ॥ निश्रेयसपदार्थमाह ॥ निश्रेयसंपुनरिति ॥ समस्ता

नोदुःखानां अभावः समस्तदुःखाभावः॥तस्य मिथ्याज्ञानस्य कार्याणि तत्कार्याणि॥इति दुःखविशेषणं मिथ्याज्ञानं च तदेव कारणं चेति मिथ्याज्ञानकारणं॥तस्य प्रध्वंसः तेन समानाधिकरणो माध्यनोयस्य तत्कार्यं समस्तदुःखाभावः तत्त्वज्ञानोसाध्यश्चासौ मिथ्याज्ञानकरणप्रध्वंससमानाधिकरणतत्कार्यसमस्तदुःखाभावश्चेति कर्मधारयः॥ तत्र तत्त्वज्ञानोसाध्यसमस्तदुःखाभाव इति निश्रेयसपदार्थनिरूपणं॥इतरतु समस्तदुःखाभावसामग्रीकथनं॥तत्र घटाभावस्य मोक्षत्ववारणाय दुःखेत्यादि पदं॥ति आदिकंटकादिजनितदुःखाभावस्यसुषुप्तौवर्तमानदुःखाभावस्यचमोक्षत्ववारणाय समस्तेतिपदं॥एवमपिवक्ष्यमाणनारीयादिसमस्तदुःखाभावोविधते॥ प्रलयइति॥तद्वारणायतत्त्वज्ञानोसाध्येति॥प्रलयेतुनारीयादेयभावोदृष्टादिनिमित्तः॥ततत्त्वज्ञानोसाध्यइतिनातिव्याप्तिः॥ननुतत्त्वज्ञानस्यसमस्तदुःखाभावोसादने किंद्वारमतआह॥मिथ्याज्ञानकारणप्रध्वंसेति॥तत्त्वज्ञानेनदुःखाभावेजननी ॥२५॥

येमिथ्याज्ञानप्रध्वंसोऽवांतरव्यापारइत्यर्थः॥कार्यकारणापदाभ्यांमिथ्याज्ञानकारणाप्रध्वंसेतत्कार्यस्यदुःखस्यावश्यंध्वंसोभवतीतिदर्शयति॥देवदत्तमिथ्याज्ञानध्वंसेपियज्ञदत्तसमस्तदुःखाभावोनाकीतिसमानाधिकरणोस्तुको॥यस्मिन्नात्मनिमिथ्याज्ञानस्यध्वंसःतस्मिन्नेवसमस्तदुःखाभावइत्यर्थः॥ननुकोयंसमस्तदुःखाभावः॥किंप्रागभावः॥किंवाप्रध्वंसाभावः॥उताहोन्योन्याभावः॥किंवायंताभावः॥नाद्यंसौ॥तयोरनुसंधेयपुरुषार्थत्वात्तु॥पुरुषकृतुसाध्योहिपुरुषार्थः॥ प्रागभावासंताभावयोरनादित्वेनानुसंधेयत्वात्तु॥दुःखासंताभावस्यसमस्तदुःखप्रागभावस्यवात्मन्यसंभवात्तु॥बहूनांदुःखानांतत्रनिष्पन्नत्वात्तु॥नापितदन्योन्याभावोमोक्षः॥संसारदशायामपिदुःखमात्मानंभवतीतितदन्योन्याभावस्यदुःखेनमुक्तत्वप्रसंगात्तु॥नापिदुःखध्वंसोमोक्षः॥समस्तग्रहणेनारीयादेर्विवक्षितत्वात्तु॥तस्यचातीतस्यसतएवध्वंसत्वेनतत्त्वज्ञानानपेक्षणात्तु॥वर्तमानस्यचपूर्ववत्तत्कार

गादेवप्रध्वंससंभवादागामिज्ञानीयादेस्तनुत्पन्नत्वेनध्वंसाभावात्॥आगामिज्ञानीयादि
कमुत्पाद्यतेध्वंसस्तत्त्वज्ञानस्यापिदुःखजनकत्वेसत्यसम्॥तस्मात्समस्तदुःखाभावो
मोक्षोनुपपन्नइतिचेत्॥अत्रोच्यते॥आगामिज्ञानीयाद्यनुत्पादरूपदुःखप्रागभाव
एवमोक्षः॥तत्त्वज्ञानेहिसतिआगामिज्ञानीयादिकंनोत्पद्यते॥नचतत्स्याद्विकृष्टपाथत्वे नुत्पाद्य
नप्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखानुत्पादकात्तस्यापिपरिपालनसंभवात्॥तत्त्वज्ञानेहिस
तिदुःखकारणेमिथ्याज्ञानादिध्वंसात्प्रागभावस्योत्तरकालसंबंधरूपपरिपालन
संभवति॥तत्त्वज्ञानाभावेदुःखकारणेनप्रागभावनाशेनदुःखोत्पत्तिरेवभवति॥
अतोन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रागभावप्रतिपालनंसाध्यमितिनापुरुषार्थत्वं॥नचसम
स्तदुःखाभावासंभवः॥समस्तपदेनज्ञानीयाद्येकदेशनिवृत्तिप्रकारस्यविवक्षितत्वा
त्॥तस्यचागामिनःपूर्वमजातत्वेनप्रागभावसंभवात्॥नचप्रागभावस्यप्रति
योगिजनकतानियमात्मुक्तस्यसंसारितापसंगइतिवाच्यं॥मोक्षशास्त्रविरो ॥२६॥

BHAU DAJI

धेनमोक्षरूपप्रागभावव्यतिरिक्तप्रागभावेप्रतियोगिजनकत्वनियमात्तस्यसंकोच
नात्॥अन्यथाप्रायश्चित्तविधेरपिवैयर्थ्यापत्तिस्तद्धिनाश्यपापजन्यदुःखप्रागे
भावस्यापिप्रतियोगिजनकत्वनियमात्मोक्षस्यापिनसपुनरावर्ततइमंमानव
मावर्तनावर्ततइतिचेत्॥यद्वाचरमज्ञानीयादिदुःखध्वंसोमोक्षः॥चरमंतुज्ञानीयादि
कं॥यत्रतत्त्वज्ञानमुत्पन्नंतदेव॥ननुतत्त्वज्ञानेविनाप्यविद्यमानज्ञानीयादिध्वंसःसर्व
त्रदेवसंभवतीतिचेन्न॥तदातस्यचरमत्वाभावात्॥चरमध्वंसस्तुअन्वयव्यति
रेकाभ्यांतत्त्वज्ञानजन्यएव॥तथाहि॥तत्त्वज्ञानेनहिमिथ्याज्ञानेध्वंसेसतितन्मू
लरागद्वेषयोरभावात्तदधीनधर्माधर्मत्वसाधनप्रवृत्त्यभावेनतद्धेतुकागा
मिजन्मादेरभावात्तन्निमित्तदुःखस्याप्यभावः॥तथाचतदेवतत्त्वज्ञानसमानकालीं
नंचरमज्ञानीयादिकं॥एवंचतत्त्वज्ञानाभावादस्मदादेश्चरमदुःखध्वंसोनाथापज्ज
ते॥एषांशुकादीनांज्ञानीयाद्यनाश्यव्यतिरिक्तआत्मेयंसाक्षात्कारस्वरूपस्तत्त्वावबो

धःसमभ्रतु॥तेषांचरमदुःखध्वंसोप्यजनिष्टेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांतस्यकारणतासिध्यति॥अतोनात्रकश्चिद्दोषः॥मोक्षसाधनंचज्ञानमेवज्ञानादेवतुकेवलंप्राप्यतेयेनमुच्यतइतिवचनात्तु॥नतुकर्म॥नचज्ञानकर्मसमुच्चयः॥मिथ्याज्ञाननाशकत्वदर्शनात्तु॥तत्त्वज्ञानस्यचरज्ज्वसर्पभ्रमादौमिथ्याज्ञाननाशकत्वदर्शनात्तु॥नहितत्त्वज्ञानंसर्पादिकर्मवतोपिरज्जुतत्त्वज्ञानंविनाभ्रमान्निवर्ततइति॥सर्वमपदातं॥किंतस्मात्तदुःखंयदभावोमोक्षःअतआह॥दुःखमिति॥इदानींप्रस्तिथंषडिंद्रियाणिघ्राणरसनचक्षुश्श्रोत्रत्वङ्नांसि॥तद्ग्राह्यविषयाःषडूगंधरसरूपस्पर्शसुखदुःखादीनितद्विषयज्ञानानिषडबुध्यःसुखंदुःखंप्रस्तिथं॥तत्रशरीरादीनांदुःखसाधनत्वात्तुसुखस्यदुःखासंभिन्नत्वादोषचत्तिकतेषांदुःखत्वंतु॥दुःखंतुमुख्यमेवदुःखमितिविवेकः॥ ॥छ॥उद्देशप्रकरणंसमाप्तं॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥छ॥ ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥

उद्देशप्रकरणंसमाप्तं॥छ॥

श्रीवेदव्यासायनमः॥यामाधवसरस्वतीरचितामितक्षाक्षिणी॥तत्रोद्देशप्रकरणंव्याख्यातायाचरतामियानु॥१॥एवंसूत्रत्रयेणव्याख्यायइदानीमुत्तरग्रंथसंगतिमाह॥इदानीमिति॥एवंकारणपरीक्षःयुदासःलक्षणमेवाचष्टइत्यत्रहेतुमाह॥लक्षणेति॥लक्षणेनविनापदार्थानामितरव्यावृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्याभावादात्मनात्मविवेकाभावात्तद्वाच्यंतइत्यर्थः॥लक्षणमर्थाधीनंनिमित्तंयक्यतस्यभावस्तत्त्वंतस्मादितिविग्रहः॥लक्षणज्ञानायतल्लक्षणमाह॥तत्रेति॥नचैवमनवस्था॥तस्यलक्षणस्यलक्षणांतराभिधानादितिवाच्यं॥इदमेवंलक्षणंसर्वस्यापिलक्षणस्यज्ञानंकुर्वत्तस्यापिलक्षणत्वेनसर्वतःपातात्तज्ज्ञानमपिज्ञानयतिस्वाध्यायप्रमेयवादिवन्नतुस्वज्ञानायलक्षणांतरमपेक्षतेयेनानवस्थास्यात्॥नचात्माश्रयइतिचेन्न॥■अव्यवधानेनस्वेनैवस्वज्ञानमात्माश्रयः॥अत्रसर्वलक्षणमात्मानंस्वस्यापिज्ञानंजनयतीतिव्यवधानान्नदोषः॥तस्मात्लक्षणज्ञानायलक्षणंवाच्यंतदुच्यते॥तत्रेति॥तत्रलक्षणानामध्यइत्यर्थः॥विशेषपदार्थेतिव्याप्तिपरिहारायदृष्टेति॥

एवमपि अन्वयिनि अतिव्याप्तिरनुगायव्यतिरेकीति॥ अन्वयव्यतिरेकि लक्षणं तदनुगायकेवलेति॥ जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वादित्यादौ तदनुगामि विशेषपदं॥ केवलव्यतिरेकि किंतु तो विशेषत्वमसाधारणधर्मवचनत्वं केवलव्यतिरेकीत्यं चावयवापन्नः लक्षणस्यतदभावात् कथं तत्वमित्याशंक्य प्रयोगं दर्शयति॥ प्रयोगश्चिति॥ लक्षणं पक्षः इतरेभ्यो भिद्यते इति साध्यं लक्षणव्यतिरिक्तसकलप्रतियोगिकान्योन्याभावादिरर्थः॥ व्यतिरेकमाह॥ यदिति॥ धूमवत्वस्येतरभेदाप्रतियोगित्वं॥ नतु भेदाधारत्वं॥ अतइतरेभ्यो भिद्यत इति साध्याभावोक्तिर्हेत्वभावोपपत्तीति व्यतिरेकदृष्टांतत्वं धूमवत्वस्य व्यतिरेकव्याप्तिहेतोः पक्षनिष्ठत्वं लक्षणं व्यतिरेकोपनयमाह॥ न चेदं तथेति॥ किंतु भवत्येवेत्यर्थः॥ प्रतिज्ञातार्थविपरीतनिरासफलकं निगमनमाह॥ तस्मादिति॥ हेतुमत्वादित्यर्थः॥ सर्वत्र लक्षणेषु इतरभेदसाधनं प्रकारमेवेत्यादिरुक्तिः॥ एवमिति॥ यस्य यल्लक्षणं तत्तमवहेतुविधायलक्ष्यमेवपक्षीकृत्वा इतरभेदसाधनं व्यतिरेकिणाकर्तव्यमित्यर्थः॥ सा

॥२८॥

मान्यलक्षणंविनापि इतरभेदलक्षणासंभवमाशंक्योक्तं स्मारयति॥ तत्रेति॥ तत्रलक्षणेवक्तव्येसति सामान्यलक्षणंकृतमित्यन्वयः॥ यद्यपि प्रमितिविषयत्वं नपदार्थसामान्यस्यलक्षणं॥ तस्य केवलान्वयित्वेनकेवलव्यतिरेकित्वेहेतुत्वाभावात्तथापि लक्षणस्यनाष्टमात्रपदार्थवृत्तिधर्मोगौ रवादसाविवक्षितः॥ गुणश्चेतावन्मात्रवृत्तित्वंलक्षणं॥ लक्ष्यमात्रेवर्तते प्रमितिविषयत्वमपिपदार्थमात्रेवर्तते॥ अतोगुणयोगाल्लक्षणपदंपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तेप्रमितिविषयत्ववर्त्तत इतिद्रष्टव्यं॥ ग्रंथकारोक्तेरप्यमुख्यत्वात्संभवेगौणत्वमाश्रयणीयमेवलक्षणस्य दृष्टांतेगौणः प्रयुक्तोत्रेतिद्रष्टव्यं॥ ॥७॥ ॥इत्यादीनांक्रमेणलक्षणंचाह॥ द्रव्यत्वसामान्ययोगित्वंगुणादावतिव्यापकमिति॥ द्रव्यत्वेति॥ ननु द्रव्यत्वंभावरूपंनास्त्येव॥ द्रव्यापोहेनैवसकलद्रव्यानुगतेनद्रव्यमितिव्यवहारोपपत्तेरितिवदंतंबौद्धंनिराकर्तुं सामान्यपदं॥ अयमाशयः॥ अद्रव्यापोहस्यद्रव्यनिरूपणात्मथमंद्रव्यव्यवहारावलंबनत्वात्॥ सचानुगतद्रव्यत्वसामान्यंविनानसंभवतीतितत्प्रथमभ्युपेयं॥ अन्यथाअद्रव्यज्ञानेतद्

पोहनेव द्रव्यानुगतव्यवहारः॥ द्रव्यव्यवहारे चसति द्रव्यनिरूप्या द्रव्यज्ञानमितीतरेतराश्रयप्र
संगादिति॥ एतत्सर्वसमानानां भावः सामान्यमितिपदव्युत्पत्तयेव सूचितं॥ एवमग्रेसामान्य
पदमपोहत्वादिनिवासायेतिद्रष्टव्यं॥ तदपिसामान्यपदं जातिपरं॥ तेनद्रव्यत्वंजातिर्नोक्ति
व्यंजकाभावादिति वदन् प्राभाकरो विवक्षितव्यः॥ सचयन् द्रव्यत्वजातिव्यंजकमाह॥ इति
गुणवत्समवायिकारणंचेति॥ जात्याधाराश्रयैवैतत्सूत्रदाधारगताधर्मोव्यंजकः॥ यथा
गोत्वस्यसास्नादिमत्वंतथागुणवत्वंसमवायीकारणत्वंचद्रव्यत्वस्यव्यंजकं॥ यत्रयत्रगुण
वत्वंतत्तद्द्रव्यमित्युपदेशसहकृतेनप्रत्यक्षेणानुमानेनवातद्द्रव्यत्वंप्रतीयतइत्यर्थः॥ यद्वा
एतदपिलक्षणद्वयमेव॥ नन्वेवंसतीहद्रव्येक्षणमात्रंगुणरहितगुणवत्समव्यापकंइतिवाच्यं॥
कदाचिद्गुणवत्स्यलक्षणानातु॥ यदागुणायोग्यताभावविशेषिमत्वंविवक्षितं॥ गुणायोग्य
भावविशेषिनश्चगुणत्वात्यन्ताभावप्रध्वंसाभावाःतद्वत्वंलक्षणार्थः॥ तथाचोक्तेसम ॥२९
यपिगुणप्रागभावोऽस्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः॥ समवायिकारणंद्रष्टव्यं॥ नचाप्तिव्यापक

मुभयंगुणादौतदभावात्॥ ॥७॥ ॥ गुणत्वजातेर्व्यंजकमाह॥ जातिमत्वइति॥ जातिमद्द्र
व्यनात्मकासमवायिकारणत्वंगुणत्वजातेर्व्यंजकमित्यर्थः॥ यद्वालक्षणांतरं॥ जातिरस्या
स्तीतिजातिमान् तस्यभावस्तत्त्वंतस्मिन्सतिचलनंकर्मतदात्मकंनभवतिअचलनात्मकत्व ती
मितिसमवायिकारणंसमवायिकारणतंधर्मिणाधर्मोलक्ष्यतेतद्हितइत्यर्थः॥ गग
नादविदंतिव्यासिवारणायसमवायीति॥ गगनादविदंकारणमेवनभवति॥ गुणस्तुका
रणंभवतिसमवायिकारणंतुनभवतीत्यर्थः॥ समवायिकारणत्वेनरहितंकर्मापिभ
वति॥ तद्व्युदासायचलनेति॥ कर्मतुचलनात्मकमितितद्व्याकृत्तिः॥ एवमपिसामान्यादौ
प्रसंगः॥ तद्वारणायजातिमत्वेसतीति॥ सामान्यादिचतुष्टयंतुजातिरहितमितिन
दोषः॥ कर्मणिद्रव्यचातिव्याप्तिवारणायद्वितीयतृतीयपदेकर्मत्वजातेर्व्यंजकमाह
आद्येति॥ आद्योसंयोगविभागोसंयोगजविभागजव्यतिरिक्तौतयोरसमवायिकारण
त्वंकर्मत्वव्यंजकमित्यर्थः॥ चस्त्वर्थेव्यंजकाभावइंकानिरासाय॥ यद्वालक्षणांतरं॥च

समुच्चयार्थः॥ कारणमात्रमदृष्टादावतिव्याप्तमतोऽसमवायीति॥ एवं च रूपादौ रूपादेरपितंतदादिगतस्य पटादिगतरूपादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वादतः संयोगविभागेति॥ एवं च संयोगविभागयोरतिप्रसंगः॥ तयोरपि संयोगजविभागजौ प्रत्यसमवायित्वादत आह॥ आद्येति॥ आद्यसंयोगविभागकारणत्वं तदाधारद्रव्यपर्यंतीति॥ तद्धारणायसमवायीति॥ कारणपदं स्पष्टार्थं॥ सामान्यादिषु ज्ञातेभावान्न जातिगर्भं लक्षणमित्येकैकमेवलक्षणं तत्रसामान्यंलक्षयति॥ नित्यमिति॥ समवेतमित्युक्ते रूपादावतिव्याप्तिमतआह॥ अनेकेति॥ एतावत्युक्ते संयोगेतिव्याप्तिरतउक्तं नित्येति॥ नित्यमेकसमवेतंसामान्यमित्युक्ते अनेकेषांविशेषाणां अनेकसमवेतत्वं नित्यत्वंचास्तीतितत्रातिव्याप्तिवारणायैकमिति केचित्तदपनेनसंहते॥ नित्यमनेकसमवेतमित्येतावतैवविशेषेष्वतिव्याप्तिनिरासः॥ प्रत्येकंतेषुतदभावात्तु॥ अतःस्वरूपकथायैकमिति॥ यद्वा इदमेकंलक्षणमित्यकारेणोच्यते॥ लक्षणांतरंस्वयमूह्यं॥ उहस्तुभावेसतिसमवायेविशेषान्यान्निःसा

मान्यंसामान्यमिति॥ विशेषलक्षणेएकवृत्तिरित्युक्तेरसादावतिव्याप्तिः॥ तदारब्धायसामान्यरहितइति॥ समवायादौतदारब्धायुरेकवृत्तिरितिति॥ नन्वनेकवृत्तिसामान्यस्यैकव्यक्तेरचित्तमस्यैवेतितत्रातिव्याप्तिरितिचेत्॥ सत्यं॥ एकव्यक्तिमात्रनिष्ठत्वस्यतत्समवेतत्वस्यविवक्षितत्वान्नदोषः॥ समवायलक्षणेसंयोगेतिव्याप्तिवारणायनित्येति॥ गगनादौतदारब्धायुसंबंधेति॥ नचात्माकाशसंयोगेतिव्याप्तिःतस्यनित्यत्वादितिवाच्यं॥ अन्यतरकर्मोभयकर्मजोक्तकारणयोरात्माकाशादावभावेनतयोःसंयोगाभावात्॥ तस्यनित्यत्वमानाभावाच्च॥ द्रव्यत्वनसंयोगसाधनेविभागेपितेनैवसिद्धेः॥ तथाचकुतःसंयोगस्यनित्यत्वमिति॥ अभावंलक्षयति॥ प्रतियोगीति॥ स्वाभावविरहात्मा प्रतियोगीप्रतियोगिज्ञानाधीनंज्ञानंयस्यसतथा॥ अधीनत्वंजन्यत्वंज्ञानाधीनज्ञानसर्वत्वंचोपेक्षं नाभावइत्युक्तेसमवायेतिव्याप्तिः॥

DIGITAL COPY

तस्यापि संबंधिज्ञानाधीनत्वादतउक्तं॥प्रतियोगीति॥ ॥छ॥ ॥इदानीमवांतरवि
भागानुक्रमेणलक्षणान्याह॥पृथिवीत्वेत्यादिना॥पृथिवीत्वव्यंजकमाह॥गंधवतीति॥गंध
वत्वंपृथिवीत्वस्यव्यंजकमित्यर्थः॥यद्वालक्षणांतरं॥ननुमणिवज्रादावव्याप्तिः॥तत्रापिपा
कजरूपेणगंधवत्वानुमानात्तु॥यद्वावज्रादिभस्मनिगंधवत्वोपलंभात्तत्रमाद्यद्गंध
वत्वमनुमीयते॥अतएववज्रोधारेभकइति॥तत्रापिगंधवत्वसिद्धिः॥नचजलादावति
व्याप्तिः॥तत्रगंधवत्वस्यपंकजादिपार्थिवोपाधिनिमित्तत्वात्तु॥अस्यव्यंजकमाह॥सीत
स्यस्निग्धेति॥स्निग्धत्वंअस्यव्यंजकमित्यर्थः॥यद्वालक्षणांतरं॥तत्रस्निग्धत्वस्यपृ
थिव्यादावतिव्याप्तिः॥अतउक्तंस्निग्धेति॥स्नेहाआपेयुक्तेसामानाधिकरण्याद्गुरु
णिनोरभेदभ्रमःस्यात्तद्वारणायस्यस्निग्धेति॥एवंस्निग्धस्यस्नेहाःसंतीतिबहुव्रीहिणा
भेदप्रतीतेर्नाभेदभ्रमोप्रसक्तीति॥नचचंद्रेतिव्याप्तिः॥तत्रहिचंद्रमंडलावयवेपं
पलब्धेजलावयवगतस्नेहसंयुक्तसमवायात्प्रतीयते॥ननुस्नेहाभावकेस्नेहः॥नचोष्ण

दकेव्याप्तिः॥तत्रापिवह्निस्पर्शेनतस्याभिभवादूष्मवत्सजातीयसंबंधस्याभिभावकत्वात्तु॥एवं
तज्जालक्षणेप्यूह्यं॥नचतेजोलक्षणंचंद्रसूर्यादावव्यापकं॥चंद्रेजलस्यस्पर्शोभिभूतस्य
सुवर्णादौतुपार्थिवस्पर्शोभिभूतस्योष्णस्पर्शस्यसत्त्वात्तु॥वायुत्वव्यंजकमाह॥अरूपेति॥
अरूपस्यस्पर्शवत्त्वंवायुत्वव्यंजकमित्यर्थः॥यद्वालक्षणांतरं॥तत्रस्पर्शवत्त्वंतेजः प्रभृतिष्वतिव्या
प्तिमतोरूपेति॥अरूपत्वमाकाशादावतिव्याप्तमतःस्पर्शवानिति॥आकाशादित्रयस्यजाते
रभावादेकंकमवलक्षणमाह॥शब्देति॥कालादावतिव्याप्तिवारणायशब्देति॥शब्दवदि
युक्तेनकोपिदोषः॥तथापितस्यभाद्यमतसिद्ध्यत्वनियमेनगुणत्वसूचनायगुणपदं॥
शब्दोगुणःबहिरिंद्रियव्यवस्थाहेतुत्वाद्रूपवदिति॥शब्दस्यगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः॥आदि—
सपरिवर्तनंसूर्यपरिस्पंदनंनोदनाख्येपरत्वापरत्वतयोरसमवायिकारणंकालपिंड
संयोगस्तदाधारइत्यर्थः॥अनधिकरणंकालइत्युक्तेऽसंभवः॥कालस्यापिद्रव्यत्वा
धिकरणत्वात्तु॥यद्वाघटत्वानधिकरणेपटेतिव्याप्तिः॥अतउक्तंपरत्वापरत्वेति॥तयोः

पिंडनिष्ठत्वेनकालस्यतदनधिकरणत्वं॥एतावत्युक्तसमवायेतिव्याप्तिः॥अतःआधारइति॥
एवंकर्मण्यतिव्याप्तिः॥तदर्थंकारकेति॥तथाप्यनिवृत्तिः॥तस्यापिज्ञानकरणकर्मत्वाधार
त्वात्ततोसमवायीति॥कर्मणिचक्तकर्मत्वाधारत्वेप्यसमवायिकारणाधारत्वाभावान्नदोषः॥
असमवायीसाधुकेगगनादावतिव्याप्तिः॥स्वतदर्थंपरत्वेति॥एतावत्युक्तेदिक्प्रत्यक्षातिव्याप्तिः
स्वतमुक्तमादिशेति॥आधारांतंपिंडइतिन्यायकमंजरीतनेपरत्वयादि॥एतच्चपरत्वगर्भितंअ
परत्वगर्भितंलक्षणद्वयंद्रष्टव्यं॥एवंदिग्लक्षणमपिज्ञेयं॥एतावांक्तविशेषः॥कालेतिव्याप्ति
वारणायआदिशसंयोगमनुसरति॥॥छ॥॥आत्मानंलक्षयति॥आत्मेति॥आत्मत्वंसामा
न्यसंतानभावाप्रतियोगिद्रव्यवृत्त्यन्यजातिमत्त्वंसामान्यं॥तथोक्तीयर्थः॥आत्मत्वंव्यंजकमाह॥बु
द्धीति॥बुध्यनुमेयस्यतस्यभावस्तत्वं॥तच्चात्मत्वंव्यंजकमित्यर्थः॥यद्वालक्षणांतरं॥तत्रगुणः
आत्मसमवायिकारणसंभवः॥गुणवानात्मसमवायिकारणगगनादौगच्छतितद्वारणायबुध्यनुमेयेति॥गुणेति ॥३१॥
स्पष्टार्थं॥अथवाबुध्यनुमेयत्वंचभिद्यतेबुध्यनुमेयगुणपदं॥तथाचात्मनोऽनित्यत्व
प्रसंगादिति॥यद्वागुणवदितिसामान्यलक्षणानुगतिज्ञानार्थंगुणपदं॥मनसोलक्षणमाह॥

मनस्त्विति॥गगनादृत्तिस्पर्शवत्वेसतिक्रियावत्वंजातिर्मनस्त्वं॥तथोक्तीयर्थः॥
मनस्त्वंव्यंजकमाहस्पर्शेति॥स्पर्शश्चरन्यत्वेसतिक्रियाधारत्वंमनस्त्वव्यंजकमित्यर्थः॥यद्वा
लक्षणांतरं॥तत्रघटादिवारणायस्पर्शेति॥गगनादिवृत्तिसामान्यक्रियाधिकरणमिति॥क्रि
याधिकरणंतुमनसोऽनुमानादेवसिध्यं॥अन्यथामनसोविभुत्वेआत्मनोविभुत्वाभ्यांसर्व
दार्थसंबंधोधृगपत्ज्ञानानिस्युः॥बाह्येंद्रियतद्विषयासंबंधान्नेतिचेत्॥तर्हितत्तद्विषयेंद्रि
याणांयुगपत्संबंधेज्ञानयौगपद्यापत्तिः॥दृष्टमेवैतदुपादित्सक्षणादाविति चेत्॥नव्यासंगस्य
लक्षणस्यदुर्ज्ञानत्वात्तत्रापिक्रमानुमानाद्यौगपद्यप्रतीतेश्चानतिवृत्तेः॥व्यासंगोनाममनस्यन्य
त्रकृत्तिः॥तत्रहिरूपादिसकलविषयसंबंधेपिनिष्टप्तलोहपिंडेनाग्नेरिवरूपेणानुप्रवेशंग्रंथमन्यत्रवैस्प
र्शेनास्पर्शीतिसर्वानुभवोनस्याद्गुणत्वेनेंद्रियेणमनःसंबध्यतेतेनैवज्ञानेनायं
तेनान्येनेतियुक्तायोगपद्यापत्तावः॥अतःसिध्यंक्रियावत्वंमनसः॥गुणावांतरसंदानार्थंक्रि
यापदंलक्षणांतरंद्रव्यमूर्तंलक्षयति॥मूर्तत्वंतिर्यक्त्वंइंद्रियमात्रग्राह्यगुणवत्तिजातीरूप
त्वं॥तथोक्तीयर्थः॥लक्षणापक्षेगुणइत्युक्तेसतींद्रियेत्यादिवातिव्याप्तिस्तद्वारणायं
कालादिभेदंतुजातिव्यंजकमिष्यते॥एवंसर्वत्रविज्ञेयं॥अथवालक्षणांतरं॥रूपवत्ति ४२॥

ग्राह्यति॥ ग्राह्यो गुणो रूपमिति सुकेन सादौ अतिव्याप्तिमत्तदुक्तं चक्षुग्राह्यति॥ एवमप्यक्तेसंयो गादौ अतिव्याप्तिमत्तदुक्तं मात्रेति॥ संयोगादेर्द्रव्यग्राह्यत्वान्न चक्षुमात्रग्राह्यत्वं॥ रूपत्व प्रसंगवारणाय गुणेति॥ संपूर्णमपि लक्षणं प्रभाकुर्यां संयोगेति व्यापकं॥ ततोविशेष गुणइति द्रष्टव्यं॥ तथाच चक्षुर्मात्रग्राह्यो विशेषगुणो रूपमित्यर्थः॥ यद्वा चक्षुर्मात्रग्राह्य जातिमान् गुणो रूपमित्यर्थः॥ संयोगस्यातथात्वान्न संयोगेतिप्रसंगः॥ रूपावृत्तिर्जातेरिंद्रिय ग्राह्यगुणवृत्तिजातीयसत्वंलक्षणरूपादावतिव्याप्तिवारणाय रसनेति॥ रसनग्राह्यइयुक्त रसत्वेतिप्रसंगवारणाय गुणइति॥ पार्थिवेंद्रियग्राह्यगुणवृत्तिस्पर्शवृत्तिजाति॥ गंधत्वंत क्षणादूरसादावतिप्रसंगवारणाय घ्राणेति॥ गंधत्व जातौतद्वारणाय गुणइति॥ स्पर्शत्वंल क्षयति॥ स्पर्शेति॥ रूपत्वलक्षणावच्छेदकानवच्छिन्नायत्ता भावाधिकरणनिष्ठत्वा धिकरणद्रव्यवृत्तिविशेषगुणवृत्तिगुणत्वावांतरजातिःस्पर्शत्वं॥ ङ्जातिव्यंजकमाह॥ स्पर्शनेति॥ स्पर्शनमात्रग्राह्यगुणत्वंस्पर्शत्वव्यंजकमित्यर्थः॥ रूक्षजपक्षेस्पर्शनग्रा ह्यो गुणः संयोगापीतितद्वारणाय मात्रेति॥ स्पर्शनमात्रग्राह्यत्वंस्पर्शत्वजातावपीति॥ ॥३३॥

तदर्थंगुणइति॥ द्रोणपर्ववत्॥ एतेषुचतुर्ष्वपिलक्षणेषुतत्तदिंद्रियग्राह्यगुणत्वा वांतरजातिमत्वंनिष्कृष्यतेः॥ तेनपरमाणुरूपादिषुनाव्याप्तिः॥ चक्षुर्मात्रग्राह्यगु णत्वावांतरजातिमइंपे॥ एवमुत्तरत्रद्रष्टव्यं॥ संख्यांलक्षयति॥ संख्येति॥ गगन समवेतसामान्यगुणवृत्तिद्विष्टगुणावृत्तिपरिमाणपृथक्त्वनिष्ठैक्यतत्ताभावप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिः संख्यात्वं॥ व्यंजकमाह॥ गणनेति॥ यज्जा तीयसति यज्जातीयं ज्ञायतेऽसतिनज्ञायतेतत्तस्यासाधारणकारणं॥ यथातंतुः पट स्यैथावाकर्मसंयोगादेर्नथागणनाप्रयुसाधारणंसंख्या॥ संख्याज्ञानंप्रतिनासा धारणकारणं॥ संख्यांविनान्यस्मादपिघटादेर्ज्ञायमानत्वात्॥ संख्याज्ञानंविना प्रतिसंख्या यांप्रसाधारणकारणत्वेनतस्यागणनाप्रयुसाधारणकारणत्वंनव्यवह्रियते॥ उक्त लक्षणसत्वात्॥ नहिघटत्वरूपादिचतुर्दशगुणान्प्रतिसाधारणत्वेपिप्रयेकमसा धारणत्वंव्यवह्रियते॥ नहिघटः साधारणकारणमितिव्यवहारंतितीर्थिकाः॥किं

लीश्वरेच्छादीनां साधारणकारणत्वं ॥ तेषां सदा सत्वेपि तंत्वादिकं विनाविशेषपटादिकार्यानुदयात् ॥ तस्मात्तत्रनं प्रतिहेतुत्वेपि गगनासाधारणकारणत्वं संख्यायाइति सिद्धं ॥ परिमाणं लक्षयति ॥ परिमाणवेति ॥ संख्याऽसमवायिकारणकत्वेसतिद्रव्यसाधारणकारणकावृत्तिगुणत्वसाक्षाज्जाप्यजातिः परिमाणत्वं ॥ व्यंजकमाहमानेति ॥ मानमित्यत्तालक्षणपक्षेव्याख्यानं पूर्ववत् ॥ पृथक्त्वं लक्षयति ॥ पृथक्त्वमिति ॥ अपेक्षाबुद्ध्यसाधारणकारणासमवायिगुणावृत्तिगुणत्वेतीभावाप्रतियोगिसंख्यावृत्तिजातिः पृथक्त्वं ॥ तद्व्यंजकमाह ॥ पृथगिति ॥ पृथग्व्यवहारइदमस्मात्पृथगिति यंरूपः ॥ संयोगं लक्षयति ॥ संयोगेति ॥ द्रव्यासमवायिकारणगुणत्वेसतिव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिगुणत्वावांतरजातिः संयोगत्वं ॥ तद्व्यंजकमाह ॥ नियइति ॥ लक्षणपक्षेसमवायेतिव्याप्तिवारणायनियतपदं ॥ द्वयादौतद्वारणायसंबंधपदं ॥ विभागं लक्षयति ॥ विभागत्वेति ॥ क्रियासमवायिकारणकद्विष्ठगुणवृत्तिसंयोगावृत्तिगुणत्वसाक्षाज्जाप्यजातिः विभागत्वं ॥ विभक्तव्यवहार॥ ३४॥

इदमस्मादिभक्तमितिप्रत्ययव्यपदेशौ ॥ परत्वापरत्वेलक्षयति ॥ परत्वेति ॥ अपरत्वगुणवृत्तिसकलपरत्ववृत्तिजातिः परत्वं ॥ परत्वावृत्तिसकलपरत्ववृत्तिजातिरपरत्वं ॥ परापरव्यवहारौ कथंतर्कजादौ सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्चणंपरप्रत्ययव्यपदेशौ ॥ लक्षणापक्षेव्याख्यानं पूर्ववत् ॥ बुद्धिंलक्षयति ॥ बुद्धिरिति ॥ सुखावृत्तिसकलबुद्धिवृत्तिजातिर्बुद्धित्वं ॥ एवमुत्तरत्रजातयोबुध्याः ॥ लक्षणापक्षेआत्माश्रयइत्युक्तेसुखादावतिव्याप्तिरतआह ॥ प्रकाशइति ॥ ज्ञानादिप्रकाशनतद्वारणायात्माश्रयइति ॥ सुखंलक्षयति ॥ सुखमिति ॥ लक्षणापक्षेत्वयं ॥ सुखमित्युक्तेदुःखतत्साधनादौप्रसंगः ॥ तदर्थमनुकूलेति ॥ एवंसतिसुखसाधनेप्रसंगस्तदर्थंनिरूपाधीति ॥ निरूपाधित्वमनन्यद्वारत्वं ॥ सुखसाधनंतुसुखद्वारेणानुकूलमितिनातिव्याप्तिः ॥ नहिचंदनंनिदाघेसुखसाधनमितिहेतुनिरूपितयोःप्रीतावनुकूलत्वेनाप्यनुलिप्यते ॥ दुःखंलक्षयति ॥ दुःखमिति ॥ लक्षणापक्षेसुखादावतिव्याप्तिवारणायप्रतिकूलेति ॥ दुःखसाधनेऽहिकंटकादौतद्वारणायनिरूपाधीति ॥

दुःखसाधनं तु दुःखद्वेष्यत्वं प्रतिकूलमिति नात्र प्रसङ्गः॥ विषवेद्यः सर्पादिरपि गृह्यमाणत्वा
त्तेऽपि तत्प्रतिकूलत्वादर्शनादिति॥ इच्छां लक्षयति॥ इच्छात्वेति॥ अर्थ्यते प्रार्थ्यतेऽनयेत्यर्थो
ग्रहादित्वाण्णिः॥ तस्याभावोऽर्थत्वं प्रार्थनेति यावत्॥ तदेवंलक्षणं स्वरूपं यस्य सा तथा॥ स्पष्टं॥
द्वेषं लक्षयति॥ प्रज्वलनेति॥ ज्वलयतीति ज्वलनः॥ सएवात्मा यस्य स तथा॥ क्रोधरूप इ
त्यर्थः॥ प्रज्वलनात्मकत्वं यथाश्रुतं तु क्षादावतीतिगुणप्रकरणाद्गुणपदं संबन्धनीय
मिति नातिव्याप्तिः॥ यद्वा आत्मगुणप्रकरणात्तदाश्रय इति संबन्धनीयमिति॥ प्रयत्नं
लक्षयति प्रयत्नवेति॥ अहं प्रतीयते अहंकारोमीत्यादिव्यवहारः प्रयत्नव्यवहारः॥ गुरुत्वं सु
गमं॥ गुरुत्वं लक्षयति गुरुत्वेति॥ लक्षणापक्षे कारणं गुरुकत्वमित्युक्तेऽदृष्टादावतिव्याप्तिः
स्यात्तदर्थमसमवायीति॥ एवमुक्तसंयोगादौ प्रसङ्गः॥ तदर्थं पतनेति॥ पतनं नाम अधः
संयोगफलिकाक्रियातस्यासमवायिकारणमित्यर्थः॥ एतावत्युक्तेनादनादभिघाता ॥३५॥
दिसंयोगपतनहेतौ चातिव्याप्तिः॥ ततो गुरुत्वं एकवृत्तीति॥ एकवृत्तित्वं रूपादावस्तीतिपत

नेत्यादि॥ एकवृत्तिपतनकारणमित्युक्तेऽदृष्टादौ अतिव्याप्तिस्ततोऽसमवायीति॥ द्रवत्वं लक्ष
यति॥ द्रवत्वेति॥ रूपवद्भिन्नगगनावयवेक्षाबुद्ध्यजन्यसामान्यगुणवृत्तिगुरुत्वान्यगुणत्वा
वान्तरजातिः द्रवत्वं॥ लक्षणपक्षे रूपादावतिव्याप्तिवारणायस्यदनेति॥ स्यदनंश्रवणं॥ ए
तावत्युक्ते संयोगादौ॥ तदर्थमेकवृत्तीति॥ एकवृत्तित्वस्यस्यदनासमवायिकारणंचेतिविमर्शः॥
स्नेहं लक्षयति॥ स्नेहवेति॥ लक्षणपक्षेद्रवत्वेतिव्याप्तिवारणायद्रवत्वइदन्यइति॥ द्रवत्वजा
त्यनधिकमित्यर्थः॥ द्रवत्वंइदन्यइत्युक्ते रूपादौ प्रसंगः ततः संगृहेति॥ संगृहीतानां रूपादीनां
गुणानां॥ अदृष्टादावतिव्याप्तिवारणायसाधारणइति॥ संस्कारं लक्षयति॥ संस्कारवे
ति॥ स्वस्यसंस्कारेस्यात्रौद्रव्यस्यभावच्छेदकस्याःआपादकःसंस्कारोक्तद्रवाभावनास्खि
तस्थापकरूपस्त्रिविधोपिस्थितिसमयावच्छेदकद्रव्यस्यप्रतिपादयति॥ तत्रवेगभ्रमणावच्छे
दकभावनाज्ञानावच्छेद्यं॥ स्थितस्थापकोवृक्षनाद्यवच्छेद्यंप्रतिपादयतीत्यर्थः॥ संस्कारोस्य
व्यस्थापादकत्वं तदाधारद्रव्यस्याप्यस्तीति॥ तद्वारणायगुणइति॥ गुणःसंस्कार

इत्युक्तेयमिदमिति प्रसंगस्तदर्थमापादक इति ॥ आपादकत्वं कारणत्वं ॥ परमाणुपरिमाणं तच्च नकारणमिति नदोषाभवति ॥ एवमित्युक्तेपरादिस्वरूपापादकतुल्ययोगादावतिव्याप्तिस्तदर्थमवस्थेति ॥ एवमपिसंयुक्तत्वावस्थापादकसंयोगेतिव्याप्तिस्तदर्थमुक्तीति ॥ एवमपिरूपादावतिव्याप्तिरतःस्वेति ॥ धर्मलक्षयति ॥ धर्मेति ॥ लक्षणपक्षेऽधर्मेतिव्याप्तिवारणायसुखेति ॥ सुखकारणंधर्मइत्युक्तेरीश्वरादौप्रसंगः ॥ तदर्थमसाधारणेति ॥ अधर्मंलक्षयति ॥ अधर्मेति ॥ लक्षणपक्षेधर्मेतिव्याप्तिवारणायदुःखेति ॥ ईश्वरादौप्रसंगवारणायासाधारणेति ॥ द्वेष्टिलक्षयति ॥ द्वेष्टेति ॥ गगनादौतिव्याप्तिवारणायगुणवृत्तिरूपावृत्तिजातिःद्वेष्टत्वं ॥ लक्षणपक्षेसुखवदावतिव्याप्तिवारणायश्रोत्रग्राह्येति ॥ श्रोत्रग्राह्यत्वंद्वेष्टइत्युक्तेरूपादौप्रसंगः ॥ तेगुणइति ॥ गुणलक्षणेप्रमाणमुक्तमेव ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इतिमित्रभाषिण्यांगुणपदार्थःसमाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ कर्मवांतरभेदानुलक्षयति ॥ उक्षेपणेति ॥ ऊर्ध्वसंयोगहेतुक्रियावत्तिकर्मेतिवावांतरजातिरुक्षेपणत्वं ॥ एवमुत्तरत्रापीदं ॥ अपक्षेपणादावतिव्याप्तिवारणायकर्मेतिऊर्ध्वदेशसंयोगेति ॥ कारण ॥ ३६ ॥

मित्युक्तेरुक्षेपणादावतिव्याप्तिवारणायकर्मेति ॥ उक्षेपणेतिव्याप्तिवारणायाधोदेशसंयोगेति ॥ त्रोपंपूर्ववत् ॥ विनस्यंदवस्थागतेकर्मण्यनाकुंचनेतिव्याप्तिवारणायादृष्टमिति ॥ अपक्षेपणादावतिव्याप्तिवारणायवक्रत्वेति ॥ आकुंचनाधारइतरत्तदर्थंकर्मेति ॥ कर्मण्यतिव्याप्तिवारणायकर्मत्वेति ॥ त्रोपंपूर्ववत् ॥ अन्यत्रकर्मण्यतिव्याप्तिवारणायानियतदेशेति ॥ सामान्यभेदयोर्लक्षणमाह ॥ व्यापकेति ॥ व्यापकमात्रपरमिसुकेगगनादावतिव्याप्तिः ततोवकिसामान्यमिति ॥ व्यापकंसामान्यंपरमिसुकेपरापरेतिव्याप्तिरतोमात्रेति ॥ व्याप्यंसामान्यमपरमिसुकेपरापरेतिव्याप्तिरतोमात्रेति ॥ व्याप्यमात्रमिसुकेअसंभवःतदर्थंसामान्यमिति ॥ व्याप्यव्यापकमिसुकेवस्त्वादावतिव्याप्तिरतउक्तंसामान्यमिति ॥ त्रोपंसुगमं ॥ ८ ॥ विशेषसमवाययोरनवांतरभेदाभावादभावभेदानुलक्षयति ॥ अनादिरिति ॥ गगनादावतिव्याप्तिवारणायसांतइति ॥ घटादौतद्वारणायानादिरिति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणायानंतइति ॥ अनादिरनंतोभावोसंताभावइत्युक्तेपुनरन्योन्याभावःततःसंसर्गेति ॥ निषेधइत्युक्तेप्रागभावादावतिव्याप्तिरतउक्तंनादात्मेति ॥ घटःपट

नश्यतीति घटपटतादात्म्यमात्रेऽप्यनिष्पन्नतादात्म्यनिषेधइत्यर्थः॥ नित्यापरमाणु रूपस्त्रानित्यत्वंलक्षयति॥नित्यत्वमिति॥विरहोनित्यत्वमित्युक्तेनित्यत्वविरहेअनित्यत्वेति व्याप्तिरतउक्तंप्रध्वंसेति॥प्रध्वंसेतिव्याप्तिरारब्धायविरहेति॥प्रध्वंसत्वंतत्प्रतियोगित्वं प्रध्वंसोपलक्षितसत्ताप्रतियोगित्वमित्यर्थः॥यरमाद्वुलक्ष्यतेनिरवयवइति॥घटेति व्याप्तिरारब्धायनिरवयवइति॥गगनेतद्वारब्धायाक्रियावानिति॥मनसोऽप्यणुपरिमाणवत्वेनलक्षत्वाज्जातिव्याप्तिः॥यद्वामनोलक्षणेस्पर्शशून्यत्वविशेषणात्॥अत्रस्पर्शविवक्षितं॥निरवयवत्वंावयवनिरूप्यत्वादवयवंलक्षयति॥द्रव्येति॥अंशावयविघटादावतिव्याप्तिरारब्धायद्रव्येति॥द्रव्यकारणमित्युक्तेईश्वरादौततःसमवायीति॥ रूपंसुगमं॥रूपीयलक्षणेअंशावयविज्ञानायलक्षणमाह॥द्रव्येति॥यद्यप्यद्रव्यणंतरंलक्षणेस्यवक्तव्यत्वात्तु॥गुणीयलक्षणानंतरंभोगादिवदसंतावयवीलक्षयितुमुचितः॥तथाप्यत्रद्रव्यपदव्यवच्छेद्यत्वेनप्राप्तत्वात्तु॥दहलीप्रदीपन्यायेनउभयत्रोपकारणत्वेनलक्षितत्वंदोषः॥द्रव्यमंशावयवीत्युक्तेपरमाण्वादावतिव्याप्तिः॥ततःकार्येति॥एवमुक्तेऽणु ॥३७॥

कादौततोऽनारंभकमिति॥अनारंभकंकार्यद्रव्यमंशावयवीत्युक्तेऽसंभवःतदर्थंद्रव्येति॥द्रव्याअनारंभकमितिसूत्रेरूपादौततोद्रव्यमिति॥द्रव्याअनारंभकंद्रव्यमितिसूत्रेगगनादौततःकार्येति॥प्रागभावइतिप्रागभावप्रतियोगिकार्यमित्यर्थः॥अन्यथाकार्योत्पत्तिरनंतरंप्रागभावाभावात्तिगुभावइवसंभवइतिस्यात्॥ततःभोगेति॥भोगंवक्ष्यमाणलक्षणास्यायतनंअंशावयवीत्युक्तेघटेतिव्याप्तिः॥तदर्थंआयतनेति॥एवमप्यनिवृत्तिः॥तस्यापियत्किंचिदायतनेत्यनेनु॥अतउक्तंभोगेति॥यदातुवक्ष्यमाणलक्षणानुसार्यायतनंतदातुनैवव्यावृत्तिरित्यर्थोभोगपदंस्वरूपकथनायैव॥यदात्वायतनपदमाधारवाचि॥तदासार्थकमितिमंतव्यं॥अथवावक्ष्यमाणलक्षणंभोगायतनस्यैवलक्षणंनायतनमात्रस्येतिभोगपदंसार्थकं॥भोगायतनमित्युक्तेमनस्यतिव्याप्तिः॥तदवच्छिन्नोयात्मनिभोगजननात्तु॥ततउक्तंअवयवीति॥एवंचदहस्तादावतिव्याप्तिरतउक्तंअंशेति॥भोगलक्षणमाह॥सुखेति॥सुखत्वंनभोक्तरिसमवेतंयेसुखदुःखतयोरन्यतरस्यसुखस्यदुःखस्यवायःसाक्षात्कारः

सम्भोगदृसर्थः॥ साक्षात्कारो भोग इत्युक्ते घटसाक्षात्कारोऽपि भोग स्यात्॥ अतउक्तं सुखेति॥ एवं च दुःखसाक्षात्कारेऽतिव्याप्तिस्ततो दुःखेति॥ एवं चासंभवः॥ सुखदुःखयोर्युगपत्साक्षात्कारो भावात्॥ क्रमेणतयोः साक्षात्कारेऽननुगमः॥ उभयत्रानुगतधर्मस्यैकस्याभावात्॥ अतउक्तमन्यनिष्ठेति॥ अन्यद्वन्द्वं तदन्योन्यं वा उभयत्रानुगतमित्यर्थः॥ सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारेऽतिव्याप्तिरतउक्तं आत्मनइति॥ ईश्वरस्यानीश्वराधभावेनतज्ज्ञान्याद्दृष्टाभावात्॥ तद्धीनयोः स्वसमवेतयोः सुखदुःखयोरभावान्नतत्साक्षात्कारईश्वरस्यासाध्यः॥ आयनेलक्षयति॥ यदवच्छिन्नइति॥ येनज्ञानादिनावच्छिन्नोसंबंधोआत्मनिभोगोजायते॥ तच्छरीराद्यायतनमित्यर्थः॥ आत्मनिअतिव्याप्तिवारणायदवच्छिन्नइति॥ ज्ञानीश्वरावच्छिन्नोव्यत्रभोगादभावादसंभवमाशंक्योक्तं नीति॥ इंद्रियंलक्षयति॥ साक्षात्कारीति॥ साक्षात्कारोनीतिसाक्षात्कारी॥ तच्चतज्ज्ञानंचतत्कारणंसाधकंमित्यर्थः॥ करणमिंद्रियमित्युक्तेऽपि दृक्क्रियाकरणेकुठारादावतिव्याप्तिरतोज्ञानेति॥ एवंधर्मादिलिंगेऽतउक्तंसाक्षात्कारीति॥ साक्षात्कारिणइति करणमित्युक्तेनकोपिदोषः॥ तथापिसाक्षात्धर्मविषयनिष्ठेनज्ञाननिष्ठ

तिमतंनिरसितुंज्ञानसामानाधिकरण्यनिर्देशइतिमंतव्यं॥ निरासक्तसाक्षात्वस्यविषयनिष्ठेघटंसाक्षात्करोमीतिज्ञानगतत्वेनानुभवोनस्याश्रवसायस्येतदकारतप्रसंगाच्चेति॥ यद्वासाक्षात्करिष्यदस्यचक्षुरादावतिव्याप्तिवारणायज्ञानपदं॥ भोगकारणंविषयइत्युक्तेआत्मन्यतिव्याप्तिरतउक्तंआत्मनइति॥ आत्मनःसंबंधीयोभोगःतस्यकारणमित्यर्थः॥ तथाचात्मातिरिक्तंकारणंप्रतीयतेराज्ञोधनस्यस्वामीतृत्वेनइत्युक्तेराज्ञातिरिक्तःप्रतीयते॥ तदीयधनस्वामीतद्वदित्यर्थः॥ एवमयीश्वरादौप्रसंगस्ततोसाधारणेतिद्रष्टव्यं॥ ज्ञायमानइतिपाठेइंद्रियादौप्रसंगवारणायतद्विशेषणं॥ ईश्वरादेरप्यनेनव्यावृत्तिस्तदा॥ गंधवत्वेसत्यात्मनोभोगकारणंपार्थिवोविषयः॥ स्नेहवत्वेसतिआत्मनोभोगकारणमाप्योविषयइतिस्वयमूहनीयं॥ तेजसानांविषयत्वेदानींलक्षणमाह॥ पार्थिवेतिं॥ घ्राणादिरादावतिव्याप्तिवारणायपार्थिवेत्युक्तं॥ इंधनंदीपकः॥ एवंचसौदर्यतिव्याप्तिरपिकरणायमानेतिं॥ तस्यचज्ञितपीताक्षभयंधनत्वानदोषः॥ तेजःपदाभावेनिषादस्थपतिंन्याये

नकर्मधारय एवस्यात्तथा चाऽसंभवः॥ ततो न लुप्ता हि समासज्ञापनायते जः पदं॥ निषादस्वच्छपतिं न्यायतेवं॥ एतयानिषादस्वच्छपतिं जयेदितिश्रूयते॥ तत्र कुंदेदः निषादानां स्वच्छपतिं स्वामिनं इतिषष्ठीतत्पुरुषः॥ निषादं चतं स्वच्छपतिं चेतिकर्मधारयः॥ तत्र पूर्वपक्षः षष्ठीसमासे [illegible] वेति॥ तथा च सति निषादानां कश्चित्स्वामी प्रसिद्धो ब्राह्मणादिर्योऽनीयः॥ सचकर्मण्यधिकृतः अर्थित्वात्समर्थत्वात्पर्युदस्तत्वाच्च॥ कर्मधारये तु अनधीतवेदः शूद्रोऽधिकारीवाच्यः॥ तच्चायुक्तं॥ अपशूद्राधिकरणविरोधादिति प्राप्ते॥ उच्यते॥ षष्ठीसमासाश्रयेणषष्ठ्यर्थलक्षणापन्नैः॥ लक्षणाहि जघन्यावृत्तिः॥ नचलुप्तषष्ठीबोधयीष्यतिलोपस्याभावरूपतयाऽबोधकत्वात्॥ कर्मधारयेतु नलक्षणाद्वितीयायाश्रूयमाणत्वात्॥ सामानाधिकरण्यश्रुतेर्बलीयस्त्वाच्च॥ प्रथमपदस्यापि तत्रापि नविभक्तिः श्रूयतइतिचेन्न॥ अभेदेहि विशेषणविशेष्ययोरेकैव विभक्तिः साश्रूयमाणा उभयत्रसंबध्यते॥ अतोनाश्रुतविभक्तिकल्पनान्यायतः कर्मधारये॥ त्वन्मतेत्वश्रुतापष्ठीकल्पनीया॥ ततोगौरवं॥ नचाध्यायनाभावादनधिकारोनिषादस्यैतद्विधिनलादेवैतद्विधेर्यावत्पदापेक्षितपाठनानुज्ञानात्॥ यथावर्षासुरथकारोग्नीदधीतेत्यत्र॥ नचापशूद्राधिकरणविरोधः॥ ॥३९॥

तस्यस्वच्छपतिनिषादव्यतिरिक्तविषयतेनाधिक्यवसानासामान्याद्विशेषस्यबलीयस्त्वात्तु॥ तस्मात्कर्मधारयबलात्तु॥ स्वच्छपतिनिषादएवंगौरेष्वगजेनतसिद्धं॥ याजनस्यवृत्तित्वेनप्रमत्ताधाज्ञयेदितिविभक्तिनिपरिणामात्तु॥ तेजोदिव्यमित्युक्तौभौमादावतिव्याप्तिरतोऽजलेधनमितिं॥ एवंचोदर्यंअतउक्तंमात्रेति॥ त्रोषंपूर्ववत्तु॥ पूर्वोक्तयोरभावयोरतिव्याप्तिवारणायपार्थिवंजलेधनमिति॥ आकरजस्यस्वरूपमाह॥ नचेति॥ आदिग्रहाद्रजततामाकीस्यचमुद्गादयोगाह्याः॥ औपाधिककालभेदस्यलक्षणमाह॥ सकलेति॥ योगपद्यमुसत्तिरित्युक्तेघटपटयोर्योगमुसत्तिः स्यादतउक्तंकारणेति॥ द्वित्रिकारणानांमेलनेऽतिव्याप्तिरतउक्तंसकलेति॥ ननुयोगपद्यंकथमुसत्तिमत्तदनंतरभावित्वादुसत्तेरितिचेत्॥ मैवं॥ उसत्तिनंतरोधात्मलाभः नत्वात्मलाभएवोसत्तिरितोऽकमुक्तयोगपद्यमुसत्तिरिति॥ योगपद्यंलक्षयति॥ अनेकेषामिति॥ संबंधोयोगपद्यमिसुक्तेघटपटसंबंधेनिव्याप्तिरतःक्षणेति॥ एवमेकस्मिन्नेकक्षणसंबंधेऽतएकेषां॥ एवमप्येकस्मिन्नेकक्षणसंबंधेऽतोनानेकेषामितिप्रसंगागतंलक्षणंलक्ष्यति॥ विभागेति॥ विभागानुसाधोयेकर्मविच्छिन्नविभागः कर्मजः तस्मिन्यः प्रागभावः तेनसंबंधयकर्मतेनअविच्छि

पद्य

नोयः कालः सक्षणइत्यर्थः॥ कालः क्षणइत्युक्ते सकलकालस्य क्षणत्वापत्तिरतो अवच्छिन्नेति॥
एवंचपक्षाद्योत्पत्तादौ ततः कर्मेति॥ एवमपिद्वित्रिक्षणेषुकर्मसंयुक्तेघटेसंबंधेति॥ तथापिघट
पटसंबंधद्वित्रिक्षणेष्वतिव्याप्तिरतः प्रागभावेति॥ एवमपिघटप्रागभावसंबंधकर्मावच्छिन्नेऽ
तिव्याप्तिरतोविभागेति॥ तथापिविभागजविभागप्रागभावसंबंधकर्मावच्छिन्नेक्षणचलुप्ते ये
तिव्याप्तिरतोविभागानुसाधेति॥ विभागानुसाधविभागप्रागभावसंबंधइत्युक्तेप्रागभावस्या
पिनदुकालव्याप्तिरात्तत्रातिव्याप्तिरतःकर्मेति॥ एतदुक्तंभवति॥ विभागप्रागभावः कर्मणःपूर्व
मपिवर्तते॥ कर्मतुविभागोत्पत्यनंतरमपितत्रक्रियोत्पत्तिसमयेविभागप्रागभावकर्मणोयः
समुच्चयःतदाधारकालःक्षणइति॥ अथवाकालोपाध्यव्यापकःकालोपाधिक्षणइति॥ क्षणमात्रावस्थायिक्षणिकमितिप्रसंगादुक्तः॥ स्थितिंलक्षयति॥ स्थितिरिति॥ किंतद्वर्तमानत्वमतआह॥तच्चे
ति॥ प्रागभावसंबंधोयोयंस्वस्यघटादिकार्यस्याभावःतेनरहितंयत्स्वरूपंतद्भवंवर्तमानत्वमित्यर्थः॥ स्वरूपवत्वंवर्तमानत्वमित्युक्तेविनाद्रव्यमितिव्याप्तिरतोऽभावरहितेति॥ यस्यकस्याप्यभावरहितस्वरूपवत्वंविनाद्रव्यमित्युक्तेतत्रातिव्याप्तिरतोविनाद्रव्यसमवायीति॥ विनाद्रव्यस्याभावात्तत्राभावान्नदोषः॥ एवंरूपत्वंवर्तमानत्वमित्युक्तेविनाद्रव्यमितिव्याप्तिरतोवदति॥ प्रागभावसंबंधेति॥ उक्तिरुक्तसकलकारणायोगपद्यरूपासाऽवर्तमानघटादेः
प्रागभावसहितैवेतिनप्रागभावसंबंधस्याभावरहितेतिनदोषः॥ वर्तमानत्वस्यस्थितेर्वाक्षणो
त्तरमाह॥ स्वकार्येति॥ प्रागभावसंबंधत्वंविनाद्रव्यमित्युक्तेविनाद्रव्यसमवायीतिव्याप्तिरतऽ
विनाद्रव्यायोक्तस्वनिष्टकार्याभावान्नतत्प्रागभावत्वमित्यर्थः॥ विनाद्रव्यंक्षणंस्थास्नु॥ नित्य
ज्ञानादिमत्वादिधर्मस्यात्मनोक्षणंस्थास्नुमितिमैवाजीवस्यक्षणमाह॥ शरीरेतिं॥ ईश्व
रेतिव्याप्तिवारणायशरीरसंबंधेनेति॥ शरीरसंबंधइत्युक्तेगगनादौतत्तोज्ञानत्वमि
तिव्याप्तिरात्मेति॥ प्रत्येकमात्मनिसमवेतौयौधर्माधर्मौताभ्यामुपगृहीतत्वंप्रात्मनिष्ठत्व
मित्यर्थः॥ उपगृहीतत्वंप्रात्मनिष्ठत्वमित्युक्तेघटपटयोर्गृहीतत्वादावतिव्याप्तिरतोऽध
र्मेति॥ एवंचनारकशरीरेतोधर्मेतिधर्मोपिगृहीतमित्युक्तेदेवादिशरीरेतस्यकेव
लधर्मजन्यत्वादतोऽधर्मेति॥ धर्माधर्मयोरेवाभावाद्धर्माधर्मोपिगृहीतत्वमसंभ

वीयत आह ॥ प्रयात्मसमवेतेति ॥ एकः सुखी ऽपरोपि दुःखयोः प्रयात्मनियतत्वात्तत्कारणा
त्वेन धर्माधर्मविष्णोरन्यभ्युपगंतव्यादिसर्थः ॥ सिताधेनुत्वपर्यंतानां तज्जातियोगित्वमवल
क्षणं ॥ जातिश्च ॥ कपिलाकर्तृसकलसितकर्तृत्वावांतरजातिः सितत्वमिसाधूक्ता ॥ संयो
गश्चेदं लक्षयति ॥ कर्मासमवायीति ॥ संयोगजसंयोगेतिव्याप्तिवारणाय कर्मेति ॥ कर्मासमवा
यीसुकेविभागेतिव्याप्तिरतोवक्ति संयोगेति ॥ संयोगासमवायिकारणाः संयोगजः इत्युक्तेपटा
दावतिव्याप्तिः ॥ तत्स्यापितंतुसंयोगासमवायिजन्यत्वात् ॥ अतः संयोगइति ॥ संयोगमात्रेकर्म
जोपि भवतितद्वारणाय संयोगासमवायीति ॥ एवंविभागलक्षणेपि व्याख्येयं द्रष्टव्यं ॥ तत्रफल
पतनादावतिव्याप्तिवारणायविभागइति ॥ आदिसपरिवर्तनंतपनपरिस्पंदसंयोगासा
धमितिविग्रहः ॥ दिक्कृतेऽतिव्याप्तिवारणायादिपदं सादि ॥ आदिसपरिवर्तनोत्पादेनादिसंयो
गेतिव्याप्तिवारणायपरत्वापरत्वइति ॥ आदिमसंयोगानुत्पाद्यतेपि भवयतोवक्ति ॥
परत्वापरत्वमिति ॥ कालकृतेतिव्याप्तिवारणायादिपदं सादि ॥ बुद्ध्यादितरभेदातुलक्षयति ॥ भा
वनेत्यादिना ॥ भावनासंस्कारः सासाधारणकारणकायस्यतत्तथातच्चततज्ज्ञानेचेतिविग्रहः ॥

ज्ञानंस्मृतिरित्युक्तेऽनुभवेतिव्याप्तिरतोऽसाधारणकारणेति ॥ एवमप्यनिवृत्तिः ॥ अनुभव
स्यापिप्रमाप्रमारूपस्यगुणदोषासाधारणकारणजन्यत्वादतोभावनेति ॥ भावनाव्यवहारेति व्याप्ति
वारणायज्ञानेति ॥ भावनाकारणंज्ञानमित्युक्तेप्रत्यभिज्ञानेतिव्याप्तिरतोसाधारणेति ॥ प्रत्य
भिज्ञातुइंद्रियसन्निकर्षासाधारणकारणकत्वेसदोषः ॥ स्मृतिरूपोदन्यस्मृतिरूपघटादौ
स्मृतौचेतिव्याप्तिवारणायज्ञानास्मृतिपदे ॥ प्रमाणलक्षणेपि घटादौसंशयादावतिव्या
प्तिरतोनुभवपदे ॥ एवमप्रमाणलक्षणमपिअनध्यवसायंनिश्चयज्ञानंतदन्यंवेदनंवधार
यंतच्चततज्ज्ञानंचेतिविग्रहः ॥ प्रमाइतिव्याप्तिवारणायानवधारणेति ॥ घटादौतद्वा
रणायज्ञानेति ॥ ज्ञानंविपर्ययइत्युक्तेप्रमाण्यमतिव्याप्तिरतोतच्चेति ॥ एवंचसंशया
अतोऽवधारणरूपेति ॥ अवधारणरूपमित्युक्तेपिप्रमायामतोऽतच्चज्ञानमिति ॥ अ
तच्चावधारणमित्यवलक्षणं ॥ ज्ञानपदंस्पष्टार्थं ॥ अज्ञायैकारणाभिंद्यंतेनज्ञा
न्यस्तत्त्वानुभवइतिविग्रहः ॥ तत्त्वानुभवःप्रत्यक्षमित्युक्तेऽनुमितौप्रसंगःस्मृतौज्ञा

यमानेत्यादि॥अज्ञायमाने साध्यके इंद्रियसंयोगादावतिव्याप्तिरतस्तत्तत्सानुभवइति॥ग्रंथं तगतार्थं॥प्रत्यक्षप्रमायांप्रसंगवारणायज्ञायमानेति॥ज्ञायमानंकरणंलिंगग्रहणादितज्जन्यइत्यर्थः॥ज्ञायमानकरणधूमादिजन्यमात्रकनिष्ठौप्रसंगवारणायतत्तत्सानुभवइति॥ प्रमाउंलक्षयति॥प्रमेति॥अयोगोऽसंबंधस्तेनव्यवच्छिन्नंयत्तत्प्रमाणमित्यर्थः॥एवं चश्रवणनिष्ठाप्रमासदावर्तंतइतिप्रमायोगव्यवच्छिन्नमीश्वरेऽपिप्रमाणं॥इंद्रियलिंगेऽपिप्रमाणंतयोर्व्यापारवतोःसद्भावेऽपिप्रमायोगव्यवच्छिन्नंचक्षुरादावप्यस्ति॥तथापिसाधनाश्रययोरन्यतरत्वेसतीतिविवक्षितमितिसदोषः॥तत्रायोगव्यवच्छिन्नंचक्षुरादायोगव्यवच्छिन्नपरत्वोवर्तंतइतितद्वारणायप्रमेति॥प्रमाप्रमाणमित्युक्तेफलेऽतिप्रसंगोऽतोऽयोगव्यवच्छिन्नमितिप्रत्यक्षलक्षणंसुगमं॥तदुदाहरणमाह॥तत्रेति॥अनुमानंलक्षयति॥ अनुमितीति॥प्रत्यक्षेतिव्याप्तिस्ततोनुमितीति॥अनुमानस्वरूपमाह॥तत्रेति॥व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यांविशिष्टंलिंगंतस्यज्ञानमित्यर्थः॥अनित्यःशब्दःश्रावणत्वादितिस्वरूपासिद्धावतिव्याप्तिवारणायपक्षधर्मतेतिविशिष्टं॥अनित्यःशब्दःप्रमेयत्वादिसाधनेकोतिकयदासा ॥४२॥

यव्याप्तीति॥व्याप्तिविशिष्टंलिंगज्ञानमित्युक्तेअनित्यःशब्दःसामान्यवत्वेसतिचाक्षुषत्वादितिविशेष्यासिद्धौप्रसंगस्ततःपक्षधर्मतेति॥व्याप्तिंलक्षयति॥व्याप्तिश्चेति॥यःकश्चनसंबंधोव्याप्तिर्भवष्यतीतिअतउक्तंव्यापकस्यव्याप्याधिकरणेति॥व्याप्यंअधिकरणंयस्यसतथा॥साध्यसाधननिष्ठःसंबंधइत्यर्थः॥एवंचसोपाधिकमैत्रीतनयत्वादिसंबंधेऽतिव्याप्तिरतउक्तंउपाध्यभावविशिष्टइति॥व्याप्यव्यापकयोर्व्याप्यंसाध्यंसाधनंवाधिमतधर्मोविवक्षितो॥ पक्षधर्मतामाह॥पक्षधर्मत्वमितिति॥पक्षसंबंधःपक्षधर्मत्वमित्युक्तेपर्वतेतादावतिव्याप्तिरतोव्याप्येति॥व्याप्यव्यापकयोर्लक्षणमाह॥व्यापकमिति॥सुगमं॥उपाधिंलक्षयति॥उपाधिश्चेति॥अस्योदाहरणं॥मैत्र्याःससमःपुत्रःश्यामोभवितुमर्हतीति॥मैत्रीतनयत्वातुल्यनिदृश्यमानमैत्रीतनयवदिति॥अनुमानेज्ञातेधनपरिज्ञातिर्यदेववउपाधिः॥उभयसमीपस्थेसाधनेस्वधर्मव्याप्तिमादधतीत्युपाधिरित्युच्यते॥यथाजपाकुसुमंस्वसन्निहितस्यस्फटिकस्यलोहित्यमादधदुपाधिः॥अतोपाधिलक्षणंयोज्यते॥साधनस्यमैत्रीतनयत्वस्यव्यापकत्वेसतिसाध्येनश्यामत्वेनसमाव्याप्तिर्यस्यसतथा॥तथाचयत्रयत्रनश्यामत्वंतत्रतत्र

ज्ञाकाधनपरिणामः यथा मैत्रीतनये ज्ञामे॥ तथा यत्र यत्र ज्ञाकाधन्नपरिणामः तत्र तत्र नरत्वा
भावा मत्वं॥ यथा तत्रैव मैत्रीतनये इति साध्यसमव्याप्तिः॥ तथा यत्र यत्र मैत्रीतनयत्वं तत्र तत्र ज्ञाका
धन्नापरिणाम इति नाव्याप्तिः॥ पक्षीकृते मैत्रीपुत्रे ज्ञाकाधन्नपरिणतेरनिश्चियात्ततोयमुपा
धिः॥ व्यावर्त्तिकासाधनाव्यापकः उपाधिरित्युक्तेरनियतः दृष्टः कार्यत्वादुपचरितत्वेनुमाने
सावयवत्वमुपाधिः स्यात्तु भवति चायं साधनाव्यापकः॥ यद्धकार्यं तत्सावयवमिति व्याप्तेः
कर्मादेरपि चावादतउक्तं साध्यव्यापक इति॥ एवं च तत्र नाव्याप्तिः॥ सावयवत्वस्य साध्या
व्यापकत्वेपि साध्यव्यापकत्वात्तु॥ यद्यदनित्यं तत्तत्सावयवमिति व्याप्तेः॥ गंधादेरपि चात्तु
अतः सावयवत्वेन कार्यत्वेनोपाधिः॥ साध्यव्यापकउपाधिरित्युक्तेः पूर्वस्मिन्ननुमाने प्रमेयत्व
मुपाधिः स्यात्तु॥ यद्यदनित्यं तत्तत्प्रमेयमिति साध्यव्याप्तेः सत्वादतउक्तं साधनाव्यापकत्वे सतीति
एवं च नाव्याप्तिः॥ यत्कार्यं तत्तत्प्रमेयं न भवतीति साधनाव्यापकत्वाभावात्तु॥ प्रयत्नानन्तरीय
कत्वं नित्यत्वे सति कार्यत्वात्तु॥ अतः प्रमेयत्वं नोपाधिः॥ साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्या
पकउपाधिरित्युक्तेः पूर्वानुमाने एव दृष्टत्वमुपाधिः स्यात्तु॥ यस्य यद्धकार्यं तच्छब्दतरदिति

व्याप्तेः॥ दृष्टपक्ष एव व्यभिचारेण साधनाव्यापकत्वं॥ यद्धदनित्यं तच्छब्दतरदिति साध्यव्यापकत्वाच्च॥
तदुक्तं समेति॥ साध्यपुरःसरउपाधिपुरःसरोवयवस्य समव्याप्तिर्यथा ज्ञाकाधन्नयपरिणतिः
दृष्टतरत्वेतूयधपि साध्यपुरःसरा व्याप्तिरस्ति॥ तथापि यच्छब्दतरत्तदनित्यमितिउपाधिपुरःस
रा व्याप्तिर्नास्ति॥ आकाङ्क्षाव्यभिचारादतः समव्याप्त्यभावान्नायमुपाधिः॥ साध्यसमव्याप्तिरित्यु
क्तेनित्यपृथिवीसावयवत्वादत्र कृतकत्वमुपाधिस्यात्तु॥ साध्यसमव्याप्तिमत्वात्ततउक्तं साधन
व्यापकत्वेसतीति॥ कृतकत्वं च सावयवत्वस्य व्यापकमिति न साधनाव्यापकमतोनोपाधिः॥ ननूपा
धेः कथं हेत्वभासत्वं॥ व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्याऽविद्यमानार्थविरुद्धानैकान्तिकत्वयो व्याप्तिर्विघटते॥ तथानन्नाकाधन्नपरिणामस्य द्वीवमात्रेणमैत्रीपुत्रत्वज्ञानस्य व्याप्तिर्विघटते॥
नह्यव्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वेनान्यस्य साध्यव्यापकत्वं विघटतेतिप्रसंगात्तु॥ नाप्य
सिद्धकालात्ययापदिष्टत्वतूपक्षधर्मता विघटते॥ उपाधिसत्वेपि मैत्रीपुत्रत्वहेतोपक्षनिष्ठत्वा
दतोयंनसर्वंकषश्चेतु॥ मैवं॥ व्यभिचारेणानैकान्तिकत्वेनोपाधेर्दूषणत्वात्तु॥ तथाहि॥ साध्यस्य व्या
पकउपाधिस्तत्पक्षेक्षणवर्तमानः स्वव्याप्यं साध्यमादाय व्यावर्तते॥ व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरव

६ विघटनात्तु॥ तथाहि॥ यथा ६

इयकत्वात्तु ॥ तथा च साध्याभाववति पक्षे विपक्षवृत्तेर्वर्तमानो हेतुः व्यभिचारी भवति ॥ तदुक्तं ॥ व्यभि
चारोऽनयं[illegible]पाधियोतिदोषतोऽति ॥ व्यभिचारोऽनयनत्वं हेतुः साध्यव्यभिचारी साध्यव्या
पकोपाधि[illegible]चारित्वाद्योयद्व्यापकव्यभिचारी सतद्व्याप्यव्यभिचारी ॥ यथा पृथिवीत्वव्यापकद्र
व्यत्वव्यभिचारी ॥ गुणत्वादिपृथिवीत्वव्यभिचारीति सामान्यतः ॥ विशेषोक्तमेत्रीपुत्रत्वंश्यामत्वं व्यभिचारि ॥ गौरीकाधन्यपरिणामश्यामत्वव्यभिचारित्वान्मैत्रेयत्ववदिति ॥ विपक्षबाधकस्तर्कः गौरीकाधन्यपरिणामनश्यामत्वयोर्वैधकृतान्नादेवकार्यकारणभावावगमाकभावेऽपि श्यामत्वासंभवः ॥ पक्षाकृतेमैत्रतनयेगौरीकाधन्यपरिणतेरनिश्चयेपिसाधनव्यापकत्वसंदेहादेव सव्यभिचारोपाधिः ॥ एवंविधविषयत्वभावत्वादैधनत्वादयोज्ञेया ॥ इयत्कमितिविस्तरेण ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ केवलान्वयहेतुंलक्षयति ॥ पक्षव्यापकइति ॥ पक्षव्यापकः केवलान्वयी सुकेकेवलव्यतिरेकिव्यतिरेकिव्यभिचारतोऽपक्षस्थश्रीसुकं ॥ एवमुक्तेधूमानुमानेऽन्वयव्यतिरेकिणिअतोविपक्षबहिरन्यइति ॥ विपक्षबहिरन्यइत्युक्तेसर्वेक्षणिकंसत्वादियत्रध्वंसितेऽतिव्याप्तिरतःसपक्षस्थश्रीति ॥ विपक्षबहिरन्यःसपक्षस्थश्रीसुकेसृष्टोभिधेयःश्राक्षुषत्वात्तुघटवदितत्रअतोवक्ष्यतिपक्षव्यापकइति ॥ चा

॥८४॥

DR. BHAU DAJI

क्षुषत्वस्यपक्षात्निष्टत्वान्नदोषः ॥ व्यापकपदेनैवाभिधेयःश्राक्षोवर्णसुकत्वादितिभागासिद्धो व्युदासि ॥ एतन्नित्योकोवह्निरनुष्णःपदार्थत्वादितिबाधितेतिव्याप्तिरतोऽबाधितविषय इति ॥ एवमप्यभिधेयःश्राद्धःप्रमेयत्वादनभिधेयश्राद्धःश्रावणत्वाद्घटवदिति सत्प्रतिपक्षेतिव्याप्तिरतोऽसत्प्रतिपक्षइति ॥ ॥ छ ॥ ॥ केवलव्यतिरेकिणंलक्षयति ॥ पक्षव्यापकःसपक्षबहिरन्यइति ॥ विपक्षाध्यावृत्तेःकेवलव्यतिरेकीसुकेऽन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरतःसपक्षबहिरन्यइति ॥ एतद्द्वयोर्वेदःसर्वज्ञकर्तृकश्राक्षुषत्वात्तु ॥ यःसर्वज्ञकर्तृकोनश्यवतिसश्राक्षुषोनभ्यवति ॥ यथाआत्मेयमितिधीप्रसंगःअतःपक्षव्यापकइति ॥ पक्षव्यापकइत्युक्तेकेवलान्वयिनिप्रसंगःअतःपक्षबहिरन्यइति ॥ एतद्द्वयोर्सर्वमनित्यंसत्वादित्यत्रप्रसंगःअतोविपक्षाध्यावृत्तइति ॥ अयंतुविपक्षाभावान्नविपक्षाध्यावृत्तेः ॥ विपक्षाभावस्यपक्षीकृतत्वात्तु अत्रत्योर्सर्वंकार्यंप्रधानजन्यंकार्यत्वादितिप्रसक्षबाधितेनुमानेप्रसंगःअतोऽबाधितइति ॥ एवमपिसर्वंकार्यंसर्वज्ञजन्यंकार्यत्वाद्धतिरेकगगनवत्सर्वंकार्यंसर्वज्ञजन्यंनभ

वतिप्रमेयत्वादाकाशवदितिसप्रतिपक्षेप्रसंगः अतोअसप्रतिपक्षइति॥ ॥७॥ ॥अन्वयव्यतिरेकिणोलक्षयति॥पक्षेति॥ पक्षव्यापकइत्युक्तेकेवलव्यतिरेकिप्रसंगेःअतःसपक्षस्यइतिति॥एतद्द्वयोक्तेकेवलान्वयिनिप्रसंगःअतोविपक्षाद्व्यावृत्तइति॥केवलान्वयिनिविपक्षाभावातुनतद्व्यावृत्तिः॥विपक्षातुव्यावृत्तइत्युक्तेपुनःकेवलव्यतिरेकिव्यतःसपक्षस्यइतिति॥एतद्द्वयोक्तेअनियतःनाष्टःचाक्षुषत्वेसतिसामान्यवत्वादित्यत्रासिध्यसेदंतोवक्ति॥पक्षव्यापकइति॥एतत्रयोक्तेपरमाण्वादिनियतःमूर्तत्वातुघटवदित्यत्रअन्वयव्यतिरेकिणिधर्मिगृहकमानाधितेतिव्याप्तिरतोमानाधितेति॥एवमपिनाष्टोनियतःकार्यत्वाज्जनियतःनाष्टःआकाशादितिसप्रतिपक्षेतिव्याप्तिरतोऽसप्रतिपक्षइति॥ ॥७॥ ॥०पक्षव्यापकत्वादिज्ञानायलक्षणमाह॥संदिग्धेति॥संदिग्धंसाध्यंयस्यसतथा॥तस्यभावस्तत्वं॥तेनेथंभूतलक्षणोतृतीयासंदिग्धसाध्यवान्पक्षइत्यर्थः॥उपात्तंघटादाकाशमतोविनिवृत्तं॥साध्यत्वेनेति॥एवंचसपक्षेतिव्याप्तिरुक्तस्यापिसाध्यवत्तयोपात्त ॥४५॥

त्वात्॥इत्थंभावतृतीयायामतुबर्थत्वस्योक्तत्वात्॥अतःसंदिग्धेति॥संदिग्धंत्वेनोपात्तंस्वाश्रयवृत्तिव्याप्यमतोवदतिसाध्यत्वेनेति॥अधिकरणंसपक्षत्वमित्युक्तेविपक्षेयस्यकस्याप्यधिकरणेतिव्याप्तिरतःसाध्येति॥एवंचतोनिश्चितेतिनिश्चितंयत्साध्यंवह्निमत्वादितस्याधिकरणमाधारःससपक्षइत्यर्थः॥निश्चितंचतत्साध्यानधिकरणंचेतिविग्रहः॥अनधिकरणमित्युक्तेअसंभवः॥विपक्षस्यापियत्किंचिदधिकरणत्वादतःसाध्येति॥एवमुक्तेवह्निमानयंपर्वतोधूमवत्वादितिप्रयोगेमाहानसहृदेपियदाकदाचिद्वह्निमत्वमस्तिनवेतिसंदेहस्तस्यविपक्षत्वंनास्तीतितत्राप्तिव्याप्तिस्तदर्थंनिश्चितेति॥पक्षादीनांत्रयाणामपितत्वेननिश्चितायामेवानुमितिजनकत्वात्साध्याभाववत्वेननिश्चितएवविपक्षइत्यर्थः॥अथरूपमनुमानंस्वार्थं॥नाष्टरूपमनुमानंपरार्थमित्यर्थः॥पंचावयवोपपेतंनाष्टरूपत्वे॥ननुनाष्टानामनुमानं॥किंमानुसंधानमंतरेणप्रमाजनकत्वात्तस्यलक्षणादिसाधकाह॥नाष्टस्यापीति॥नाष्टस्यानुमानंकुतःअनुमानंविषयत्वेनाविनाभावोपजीवकत्वेनवेत्यन्वयः॥अनुमानस्यविष

विषयत्वेन

यः पक्षोक्तः॥ स एव विषयो यस्य ज्ञाप्तस्य तत्स्य भावस्तत्वं तेनेत्यर्थः॥ हेतौ तृतीया॥ तथा च ज्ञाप्तेनुमानं प्रमाणे सति पक्षोक्तविषयत्वादनुमानवत्॥ तथा ज्ञाप्तेनुमानमविनाभावोपजीवकत्वादनुमानवदिति॥ अविनाभावमुपजीवती त्यविनाभावोपजीवकः कथमिति चेत्॥ इत्थं अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यत्रैतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि॥ आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदत्वात्॥ गामानयेत्यादिपदवत्॥ पदार्थसंसर्गोहि वाक्यार्थः स चाविनाभावबलेनैव लिंगरूपेऽवगतः अतः ज्ञाप्तेनुमानमेवेत्यर्थः॥ तथा च लिंगरूपोवश्यं दृष्टस्यार्थस्य गमकत्वात्सर्वपक्षहेतुरसिद्ध इति द्रष्टव्यं॥ प्रतिज्ञादीनां लक्षणमाह॥ तत्रेति॥ वचनं प्रतिज्ञेत्युक्तेपटइतिवचनेतिव्याप्तिरतोवक्ति॥ पक्षेति॥ पक्षधर्मत्ववचनंहेतुरित्युक्तेपर्वतोग्निमानिति साध्यस्य पक्षधर्मतावचनेनतोलिंगस्येति॥ द्वयंपूर्ववत्॥ प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणायदृष्टांतेति॥ एवं च यथागौस्तथागवयइत्यादौ प्रसंगन्नतोनुमानावयवत्वमिति॥ प्रकरणंतु ज्ञातव्यलिंगस्येतिवानुषंज्ञनीयं॥ परामर्शस्तृतीयलिंगपरामर्शः वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादि॥ व्यावृत्तिः स्पष्टलिंगः संबंधेन तस्मादित्येवंरूपेऽप्रयुक्तेनिश्चि

तसाध्यवचनंनिगमनमित्यर्थः॥ प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिवारणायनिश्चितेति॥ दृष्टांतेतिव्याप्तिवारणायलिंगेति॥ उपनयेतिव्याप्तिवारणायनिश्चितेत्यादि॥ प्रयुक्तेत्वंसमभिव्याहृतत्वं॥ हेत्वाभासंलक्षयति॥ अंगवैकल्यमिति॥ अंगानिपक्षधर्मत्वादीनितैकल्यंतदन्यतररहितत्वमित्यर्थः॥ अनिश्चितेत्वंसंदेहव्यक्तीतितज्ज्ञापकलिंगत्वेनेति॥ पक्षधर्मत्वानतिकचिदिसाठः तत्रापिपक्षधर्मतयेत्यर्थः॥ पक्षविपक्षस्यानिश्चितत्वमनैकांतिकव्यक्तीतितदर्थमात्रेति॥ अनैकांतिकानध्यवसितप्रकरणसमानांसंदेहकार्यकर्तृत्वेनसंदिग्धव्यपदेशविधायत्रितयंयदवलक्ष्यति॥ साध्येति॥ साध्यंचसाध्याभावत्वंसाध्योयस्यसःसाध्यतदभावसाध्यस्तस्यभावस्तत्वंविरुद्धेसाध्याभावसाध्यत्वं॥ असिद्धसदनुमानेनासाध्यसाध्यत्वंतन्निवारणार्थंउभयसाध्यत्वमुक्तं॥ तत्रप्रमेयत्वस्यानैकांतिकस्यसाध्यतदभाववद्वृत्तेर्नोभयसाधनसंभवात्॥ अनध्यवसितस्यपक्षमात्रवृत्तेर्नोभयसाधनसंभवात्॥ प्रकरणसमस्यसाध्यतदभावयोःसमत्वेनोभयसाधनसंभवादुभयसाध्यत्वं॥ अन्यतरनिश्चयाभावादेवचसंदिग्धत्वं॥ अपरंस्वयमूहनीयं॥ विस्तरभयात्तुनोच्यते॥ क्वचित्त्वनैकांतिकाअनध्यवसितयोःपृथक्लक्षणंदृश्यतेतदासंदिग्धत्वेनैवसत्प्रतिपक्षएवगृह्यतेः॥ पूर्वपा

ठ एवसार्वत्रिकः टीकांतरसंमत श्रेति॥ नाधं लक्ष्यति ॥ उपजीवेति॥ उपजीव्यो नाधिकबलेन प्रमा णेन निश्चितः साध्यविपरीतः साध्याभावो यस्य तत्वं तद्धि यथेः॥ साध्यविपरीतत्वं सर्वहि उधेपर्वते ष्वस्तीति अतः सदनुमानेति व्याप्तिवारणाय निश्चितेति॥ छल जात्यादिना निश्चित साध्यविपर्यो यस्य सदनुमानेति व्याप्तिवारणाय प्रमाणेति॥ सच्छब्दितपक्षेति व्याप्तिवारणाय योगजधर्मा नुगृहीतस्येति॥ ६२॥ ॥७ तर्कं लक्षयति॥ अनिष्टेति॥ अनिष्टं व्यभिचारकं धूमाभावादिरूपं तस्य प्रसंजनं तर्क इत्यर्थः॥ तेन नास्त्यग्निरित्यादिमतानुज्ञायां अतिव्याप्तिवारणाय व्यापकेति॥ महाह्रदवह्निनास्तिधूमोपि नास्तिइत्यादि प्रसंजनेनेति व्याप्तिः तदर्थं अनिष्टेति॥ प्रसंजनं लक्ष्यति॥ तुल्येति॥ समानदेश कालावच्छेदेन अभावयोर्व्याप्यत्वमिति यावत्॥ यत्र यदा वह्निर्नास्ति तत्र तदा धूमोपि नास्तीति प्रतीयते॥ एवंचाभावयोर्मध्ये तुल्येन हेतुनाथप्रसाधवचनं प्रतिकूलाभाववचनं तत्प्रसंजन मित्यर्थः॥ प्रसभावचनं प्रसंजनमिति के यदि सुखं तर्हि दुःखं नवेति वचनेति व्याप्तिः अतोऽभा वयोरिति॥ एवमुक्तेयत्नानभिर्नस्यात्तर्हि ज्ञानं नस्यादितिवचने प्रसंगस्ततः तुल्येनेति॥ व्या प्याभावाकांक्षे व्यापकाभावारोपः प्रसंजनमिति रहस्यं॥ अभावयोः प्रसाभाववचनमित्यत्तदाहुरन्या भिप्रायेणवक्तुतन्तु॥ यदि पीतं जलं परमेश्वरधर्मेण नहि तदवच्छिन्नमामपि दहेदिद्यादि प्रा

स्वप्नस्य लक्षणमाह॥ निद्रेति॥

वयोरपि प्रसंजनस्यदृष्टत्वादिति॥ निद्रादोषादुष्टं यदंतष्करणं मनस्तज्जन्यं ज्ञानं स्वप्न इत्यर्थः॥ जाग्रद्घटज्ञानव्युदासायतष्करणमिति॥ जाग्रत्सुखादिज्ञानव्युदासायदुष्टेति॥ जागन्मानसंभ्रम व्युदासायनिद्रेति॥ के यनिद्रेयतआह॥ योगजेति॥ योगाभ्यासेनजानिनोधर्मो योगजस्तेनानु गृहीतस्यासहकृतस्यमनसोनिरिंद्रियव्यपदेशार्हेणेंद्रियसंबंधरहितस्यछलवर्तमानंनिद्रेत्यर्थः॥ समाधावतिव्याप्तिवारणाययोगजधर्मानुगृहीतस्येति॥ गृहीतंनिर्विकल्पकमिति के चिन्मतं व्याप्तिरतोवक्ष्यपदं॥ एवंचसविकल्पकप्रमायांअतीतमात्रेति॥ इंद्रियादौप्रसंगवारणायगृहीत मिति॥ निर्विकल्पकेतिव्याप्तिवारणायसविकल्पकेलक्षणेविशेषणंदं॥ वक्ष्यमाणंप्रत्यभिज्ञा त्मकेअक्षिज्ञायामतिव्याप्तिरतोजातीतस्यादि॥ उत्तरंतत्रयंसुगमं॥ उहनमूहइतिव्यत्पत्त्या तल्लक्षणंस्मृतिमात्रेति मतेऽनध्यवसायंलक्ष्यति॥ अनालिंगितेति॥ अनालिंगितेस्पष्टउन्मी

य टीयस्थाणवधारणज्ञानस्यतदनध्यवसायइतिसमासः॥ नतुकोटिद्वयसंबंधएवनास्तीति॥ तथाचसतिसंशयांतर्भावानुपपत्तेः॥ अनवधारणज्ञानंस्थाणुपुरुषसंदेहेतिव्याससतोना

व लिंगितेत्यादि॥ सुखभेदोलक्ष्यति॥ प्रयत्नोत्साहेति॥ प्रयत्नोपाधेःसाधनंस्त्रगादितदधीनंत

ज्ञानमित्यर्थः॥ सुखं सांसारिकमित्युक्ते परस्मिन्मते नित्यसुखेति व्याप्तिरतः साधनाधीनमिति एवमुक्ते स्वर्गो अतो वक्ति॥ प्रयत्नोत्पाद्येति॥ इच्छामात्राधीनं वैविग्रहः॥ साधनसाध्यत्वं इच्छाधीनसाधनसाध्यत्वात्सांसारिकपक्षीकृतिद्वारायमात्रेति॥ इदत्वमेतल्लक्षयति॥ सांसिद्धिकत्वमिति॥ सुगमं लक्षणत्रयं॥ इदत्वमित्युभयत्रापि संबंधनीयं॥ अतो गगनालोकयोर्न प्रसंगः॥ गवेगभावनालक्षणं सुगमे॥ इच्छयापादको गुण इत्येकं॥ इच्छापादकः संस्कारः परमितिलक्षणद्वयं दृष्टव्यं॥ इयेतिव्याप्तिवारणायगुण इतिवा॥ संस्कार इतिवाविरोधः॥ ऋजुत्वापादकः संस्कारः स्थितस्थापक इति॥ काचित्साढः सतुवेष्टनजनकेऽव्यापक इत्युपक्षणीयः॥ तस्मादिच्छापादको गुणः संस्कारः स्थितस्थापक इत्येवलक्षणंविभागेनदृष्टव्यं॥ इच्छावांतरभेदानामनुक्तानिलक्षणानिस्वरूपमिहैवदृष्टव्यानि॥ गुणानांगुरुत्वमव्यापकत्वादिलक्षयति॥ अव्यापकत्वमित्यादिना॥ समानोदेशोयस्यतस्यभावःसादृश्यं एकनिष्ठत्वमितियावत्॥ सादृश्यरूपंसादृश्यंवर्ततइतिजातावतिव्याप्तिः॥ पटत्वाभावसादृश्यं घटत्वस्यवर्तते ॥४८॥
तएववर्ततइतिके चित्॥ एकस्मिन्नेवघटेऽङ्गुलिसंयोगतदभावौवर्ततइतिसंयोगोव्यापकः॥

एवमन्यत्रापि॥ व्यापकलक्षणंस्पष्टं॥ विहितादित्रयंसुगममेव॥ जात्युपाध्योर्लक्षणमाह॥ निबंधकमिति॥ बाधकंतु॥ व्यक्तेरभेदकत्वसंकरव्यानवस्थितिः॥ रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकसंग्रहइति॥१॥ व्यक्तेरभेदआकाङ्क्षादौ॥ तुल्यत्वंहेतुत्वकरत्वादौ॥ संकरोभूतत्वमूर्तत्वादौ॥ तथाहि॥ भूतत्वंमूर्तत्वंपरिहायाकाशेऽमूर्तेवर्ततेमूर्तत्वंचभूतत्वंपरिहायमनस्यभूतेवर्ततेतदुभयंपृथिव्यादिचतुष्टयेवर्ततइतिपरस्परपरिहारस्थितावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोःसमानाधिकरण्यलक्षणंसांकर्यंभूतत्वमूर्तत्वयोर्भवति॥ तदुक्तं॥ अन्योन्यपरिहारेणाभिन्नयोर्निवेशिनोः॥ सामान्ययोःसमावेशोजातिसांकर्यमुच्यतइति॥१॥ अतोऽन्योन्यपरिहारेणावर्तमानयोःसामान्ययोरेकत्रसमावेशायोगादतएतदुभयमुपाधिरूपंसामान्यमेवात्रादोहरणंद्रष्टव्यमिति॥ अनवस्थितिर्जातावंगीकारे॥ रूपहानिर्विनाशादौ॥ असंबंधःसमवायादौ॥ समवायेसमवायानंगीकारात्॥ एवंविधजातिबाधकाभावेयत्सामान्यंसजातिः॥ बाधकेतुऔपाधिकंसामान्यमितियर्थः॥ घटाद्यभावेतिव्याप्तिनिरासायनीलइतेति॥ एवंससंबंधवस्तुतआरोपितेति॥ आरोपित

नीलरूपांधकारइत्युक्तेभानोपितनीलरूपस्पटिकादावतिव्याप्तिरतोभावइति॥ज्ञानसंबंधंलक्ष्य
यति॥ज्ञानेति॥सुगमं॥ज्ञानविषयत्वप्रसंगेनप्रमाविषयत्वमपिलक्षयति॥तत्वज्ञानेनेति॥
तथापिनव्याप्तिः॥तस्यापिधर्म्मोक्तत्वज्ञानवेद्यत्वादतोनियमेनेति॥नियमेनसाकल्येनेत्यर्थः॥
अवच्छेदकत्वंव्यावर्त्तकत्वंविशेषणत्वंविशेषयत्वमिति॥यावत्तच्चसंदेहविषयेष्वस्तीयनउक्तंत
त्वज्ञानेनेति॥*॥यदुक्तंसंख्यायाएतंगुणइतितत्रसंख्यायागुणोतथापिगुणादौकथंसंख्या
व्यवहारइत्यतआह॥गुणादिष्विति॥संख्यायासहगुणादीनांप्रत्यासत्तिरेकार्थसमवायल
क्षणात्तन्निबंधनंस्तकारणइत्यर्थः॥प्रत्यासत्तिसंबंधः॥यद्वासंख्येवप्रत्यासत्तिः॥उप
संहरतिः॥अतएवेति॥व्यवहारव्याप्तिरूपः॥अतएवन्यायादित्यर्थः॥कारणंलक्षयति॥का
र्योत्पादकत्वमिति॥उत्पत्तेःसापेक्षेतत्वात्कार्यपदं॥कार्योत्पादकंसमवायिकारणमिसु
क्तंनिमित्तादौप्रसंगोतःस्वसमवेतेति॥अवधृतंनिश्चितंसामर्थ्यंयस्यतत्तथाएवंविधंवर्त
समवायिकारणप्रत्यासन्नंचेतिविग्रहः॥तावत्सुक्तेसमवायिनिअतिव्याप्तिरूतोवक्ति॥स
मवायिकारणप्रत्यासन्नमितिसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वंद्विधा॥कार्यकार्थसमवा

DR BHAU DAJI

यो॥यथातंतुसंयोगस्यपटेन॥कारणेकार्थसमवायोयथातंतुरूपस्यपटेनपटरूपसमवायि
कारणेनपटेनतंतुषुसमवायः॥समवायिकारणप्रत्यासन्नमितिसूत्रेपटंप्रतितंतुरू
पस्यतंतुत्वस्यवाकारणासापत्तिरतोवधतेति॥तयोश्चान्यथासिद्धत्वान्नावधतसामर्थ्यं॥
निमित्तकारणंलक्षयंस्पष्टं॥मूर्त्तत्वंलक्षयति॥इयत्तेति॥इयत्तापरिछेदः॥अविभुत्व
मितियावत्॥तेनावछिन्नंयत्परिमाणंतेनयोगइत्यर्थः॥आकाशादौअतिव्याप्तिवारण
यइयत्तावछिन्नेति॥*॥मूर्त्तलक्षणंस्पष्टं॥कारणप्रसंगात्सामग्रीलक्षयति॥कार्यमिति॥
कार्यव्यभिचारिणीत्यर्थः॥सर्वलक्षणमूलभूतोहेत्वाभासलक्षणमाह॥संज्ञेति॥लक्षणो
क्तिव्याप्तिवारणायसंज्ञामात्रेऊक्ति॥एवंलक्षणमभिधायकिंचित्साधर्म्यंचदर्शयन्सूत्रे
तिगुणादीनांद्रव्येषुसन्निवेशमाह॥रूपेत्यादिना॥पृथिव्युदकात्मनांचतुर्दशगुणावं
त्वं॥तेजसेकादशगुणाः॥वायोनव॥ईश्वरमनसोरष्ट॥गगनेषट्॥दिक्कालयोःपं
चेति॥इदमेवतद्धर्तासाधर्म्यं॥अन्यापेक्षयाचवैधर्म्यं॥कर्माश्रयमाह॥कर्मेति॥

द्रव्याणामेतत्साधर्म्यमितरापेक्षयाचवैधर्म्यमित्यर्थः॥ इतरेषांतद्भावंनिष्क्रियत्वंसूचितं॥ द्रव्यादीनांत्रयाणांसाधर्म्यमाह॥ सामान्यमिति॥ इतरेषांनिःसामान्यत्वंसाधर्म्यमुक्तंभवति॥ विशेषाणांसाधर्म्यंवैधर्म्यंचाह॥ विशेषाइति॥ समवायाभावयोःसाधर्म्यमाह॥ समवायेति॥ कार्यद्रव्यसाधर्म्यमाह॥ द्रव्यंत्विति॥ अकार्यद्रव्यसाधर्म्यमाह॥ अकार्यमिति॥ ग्रंथःस्पष्टः॥ एवंकिंचित्साधर्म्यमभिधायद्रव्यादीनांविनाशमाह॥ विनाशइति॥ समवायिनाशात्द्रव्यनाशः॥ यथातंतुनाशात्पटनाशः॥ असमवायिकारणनाशाद्यथा॥ परमाणुसंयोगनाशाद्द्व्यणुकनाशः॥ गुणस्यविनाशंनिरूपयति॥ गुणस्येति॥ दृष्टांतेश्रूयमाणस्यकारणपदस्यप्रत्येकमभिसंबंधः तेषांनाशश्चाविरोधिगुणश्रुतिर्लिंगम्॥ घटादिगुणानांसमवायिघटादिनाशात्तुनाशः॥ आद्यसंयोगविभागासमवायिकारणनाशात्संयोगइतिसंयोगविभागजोविभागोयोनाशः॥ अपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणनाशात्परत्वापरत्वबुद्धिरपृथक्त्वादी

नानाशः॥ उत्तरद्रव्यारब्धेविरोधिनापूर्वद्रव्यस्य॥ उत्तरज्ञानेनपूर्वज्ञानस्य॥ दुःखादिविरोधिगुणात्सुखादिनाशः॥ कर्मणोनाशमाह॥ कर्मणइति॥ समवायिनाशोयथा॥ विनष्टेद्रव्येच्छेद्रव्यगतकर्मणःअसमवायिनाशात्तु॥ यथातूरवेगनाशात्तद्गतकर्मनाशः॥ वेगवतःशब्दादेःकर्मणोविरोधितूरसंयोगान्नाशः॥ अभावस्यविनाशमाह॥ प्रागिति॥ अन्योन्याभावः॥ कश्चिन्नतेनित्यः॥ नहिपटेनष्टेतदन्योन्याभावोनश्यति॥ तदाविनष्टेघटेपटतादात्म्यापत्तेः॥ अन्योन्याभावाभावस्यतादात्म्यरूपत्वात्तु॥ तथापितत्प्रतियोगिनाशात्सोऽपिनश्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं॥ उत्पत्तिंनिरूपयति॥ उत्पत्तिरिति॥ गुणस्येतिःस्पष्टोग्रंथः॥ गुणस्येति॥ समानजातीयंतंतादिरूपादिपटादिरूपाद्यसमवायिकारणं॥ असमानजातीयंद्व्यणुकपरिमाणंप्रतिपरमाणुद्वित्वं॥ सुखादिकंप्रत्यात्मनःसंयोगः॥ संयोगविभागवेगानांचकर्मासमवायिकारणं॥ साधारणंनिमित्तकारणमाह॥ निमित्तेति॥ आदिशब्देनदेशकालअदृष्टादि॥ अभावस्योत्पत्तिमाह॥ अन्योन्याभावेति॥ अभावस्यकापिसमवा

याभावात्तु ॥ नसमवायिकारणं ॥ समवायिकारणाभावादेव चतत्सामान्यंनसमवायिकारणमपि नतिकेवलनिमित्तादेवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ अथेतराभावप्रागभावयोर्नोत्पत्तिः ॥ यथाप्यन्योन्याभावस्यापिनोत्पत्तिः ॥ नहिघटरूपंप्रतियोग्यनुत्पन्नावन्योन्याभावोनास्ति ॥ तथाचानुत्पन्नोघटो घोनभवतिइतिप्रसंगोनस्यात् ॥ तथापिघटोऽसन्नेवअयमयंनभवतीतिस्पष्टंज्ञायतइतितदनुसारेणोत्पत्तिरुक्ता ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ नन्वभावोनामकश्चित्सदाथोंऽस्ति ॥ येनतस्योत्पत्तिविनाशविचारःकर्तव्योभवेत् ॥ तथाहि ॥ भावांतरमेवभावोतरापेक्षयाऽभावइतिव्यवक्रीयते ॥ परंतुनव्यवहारविषयःपदार्थांतरमस्ति ॥ मानाभावात् ॥ नास्तीतिप्रत्ययोवानास्तीतिव्यवहारोन्यथानुपपत्तिःतत्रमानमितिचेत् ॥ नप्रत्यक्षस्यार्थापत्तेश्चभूतलादिभावालंबनत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ॥ ननुनास्तीतिप्रत्ययव्यपदेशोभूतलालंबनत्वेनघटवत्सपिभूतलेऽभावप्रतीतिव्यवहारोनस्यातामितिचेत् ॥ मैवं ॥ केवलभूतलस्याभावव्यवहारहेतुत्वात् ॥ घटवद्भूतलादन्यभूतलंकेवलं ॥ तत्रान्योन्याभावव्यवहारोघटपटादिस्वरूपेण संसर्गाभावव्यवहारस्तुकपालभूतलादिनाभवति ॥ कपालेप्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्यो ॥ ५१ ॥

व्यवहारः ॥ भूतलेयंतादृग्भावव्यवहारः ॥ अतोनास्तिनिर्भावेमानंकिंचित्स्यामइतिप्राभाकराः ॥ यथाहुः ॥ भावांतरमभावोहिकयाचिद्व्यपेक्षया ॥ भावांतरादभावोन्यानकश्चिद्विरूपकादिति ॥ (१) अत्रोच्यते ॥ अभावस्तावदतिरिक्तोभ्युपेयः ॥ अन्यथातत्सत्तीतिव्यवहारयोरनालंबनत्वंस्यात् ॥ तथाहि ॥ व्यवहर्तव्यपदार्थः सानसाध्यः ॥ नचघटादिस्वरूपंभूतलंवाव्यवहर्तव्यं ॥ किंत्वभावः नज्ञानंचतन्नविनानभवति ॥ अतोऽभावोज्ञानविषयोंऽभ्युपेयः ॥ किंचज्ञानादन्यभावत्वेसतीतियोगिलापत्तिः ॥ अभावस्यहिघटाभावःपटाभावइतिवा प्रतियोगिसापेक्षित्वात् ॥ अथचित्स्वस्वरूपस्यान्योन्याभावत्वेदृगात्मकखंडनमानीतिधीकृतएकानेकजिज्ञासानस्यात् स्वरूपग्राहकेनेवान्योन्याभावरूपभेदग्राहकेनापि ॥ अन्यच्चज्ञानंयंसपेइतिभ्रमानस्यात् ॥ स्वरूपग्राहकेनेयंरज्जुरितिज्ञातत्वात् ॥ विवेकाग्राहाभावात् ॥ नास्त्येवविभ्रमोममेतन्मनिज्ञानांयथार्थत्वादितिचेत् ॥ नरज्जुर्मयासर्पोज्ञातइतिसर्वलोकानुभवबाधप्रसंगात् ॥ लौकिकपरीक्षकसिद्धविभ्रमानंगीकारेगुरोरपिलघुत्वापत्तेश्च ॥ अपिचकेवलंभूत

लभावइत्यत्र किमिदं केवलं ॥ भूतलमात्रं चेत् घटवत्तत्रापि प्रसंगात् तु ॥ अभावाधारभूतलमिति चेत् ॥ अभावस्वीकारापत्तेः ॥ घटवद्भूतलभिन्नं भूतलं केवलमिति चेत् ॥ तर्ह्यभावादि
रूपस्वीकारापत्तिः ॥ अभावाधारत्वज्ञानमत्रेष्टं घटवद्भूतलभिन्नत्वज्ञानाभावात् तु ॥ तस्मा
द्यत्रैवहानान्यथानुपपत्तिर्लोऽभावोऽभ्युपगंतव्यः ॥ अतस्तत्रेयमनुपलब्धिरेव प्रमाणं
लः ॥ ननु भावत्वाभावोधिकः ॥ तथापि तद्भूतलं प्रमाणं किमिति चेत् ॥ क्वचित्प्रत्यक्षं यथेहभू
तले घटो नास्तीति ॥ क्वचिदनुमानं ॥ यथा कारणाभावेन कार्याभावः ॥ ननु भूतले घटा
नुपलब्धेर्न प्रत्यक्षेऽक्षेंद्रियाभावयोः संबंधानिरूपणात् तु ॥ अपितु योग्यानुपलब्ध्यानुगत्व
ते ॥ इंद्रियं चाधारमात्रग्रहउपक्षीणं ॥ ननु तर्हि अंधस्यापि चक्षुरिंद्रियाधारपटग्रहे नीलरूपा
प्रतियोगिस्मरणेन नीलाभावग्रहप्रसंगः ॥ मम मतं चक्षुषोऽभाव
ग्राह्यं प्रसंग इति चेत् ॥ उच्यते ॥ इहभूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिंद्रियजन्यं अपरोक्षत्वात् रूपज्ञा
नवत् इत्यनुमानादभावस्येंद्रियग्राह्यत्वं ॥ नचापरोक्षत्वमसिद्धं ॥ इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधा

स्यतन्त्रथा ॥ ज्ञाताकादीनामितरव्याकृत्यासहैववर्तमानत्वनियामाभावात् तु ॥ अवच्छेदकंव्याकर्तृ
त्वमिति व्याप्तिवारणायाधिकरणमिति ॥ व्यधिकरणंलक्षयति ॥ भिन्नेति ॥ स्पष्टं सामानाधि
करण्याच्छेदितमधिकरणंलक्षयति ॥ जातीति ॥ जातिसाप्रसाक्तिः संबंधोयस्यतच्चाधिक
रणत्वमित्यर्थः ॥ यद्वा अधिकरणमधिकरणनिष्ठोधर्मः सचजातिनिबंधनएवेत्यर्थः ॥ ननु जा
तिप्रसाक्तेसामान्यादावभावात्तस्याधिकरणत्वंनस्यात् तु ॥ तथाचप्रमेयंसामान्यं अभिधेयं
सामान्यंइतिविनिष्टप्रत्ययोनस्यात् तु ॥ सामानाधिकरण्याभावात् तु ॥ नचसंयोगादिसंबंधाभा
वात् तु ॥ प्रमेयत्वस्यानधिकरणमेवसामान्यादीतिवाच्यं ॥ अभावेसमवायोऽर्थसंगीकृत्स
ूचसंबंधस्यसत्वात् तु ॥ अन्यथाभूतलेऽभावइतिधीर्नस्यादितिचेत् ॥ नैवं ॥ प्रमेयतादेरपिजा
तित्वात् तु ॥ प्रमात्वमेवप्रमाविषयेस्वरूपसंबंधेनवर्तमानंप्रमादारापरंपरयावर्तमानत्वात् तु ॥ उ
पाधिव्यपदेशंलभते ॥ एवमभिधात्वमेवाभिधेयत्वं ॥ पाकत्वमेवपाचकत्वं ॥ परंपरया
पाकक्रियासंबंधात्तदितिवर्तमानंउपाधिविमुच्यते ॥ नचैवंसामान्यादेर्ज्ञातासाधारत्वाज्ज्ञातिर
त्वप्रसंगेऽप्यसिद्धांत इतिवाच्यं ॥ साक्षात्संबंधाभावेनज्ञातित्वव्यपदेशाभावात् तु ॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

तस्मात्सर्वपदार्थानां संबंधोस्त्येवेति सामान्यादिनामधिकरणत्वंनविरुध्यमिति॥ प्रमेयंनाम
मितिव्युत्पादनेपिघटिष्यते॥ अथवाज्ञातासहैकार्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्तिसामा
न्यादावस्तीतितेषामप्यधिकरणत्वंनव्याहन्यते॥ यद्वासंयोगसमवायसंबंधाभ्यामेवाध
रत्वमधिकरणत्वंमतंसामान्यादेस्तदौपचारिकमेवेतिनिषेधं॥ प्रत्यासत्तिप्रसंगेनबुद्धिस्थं
विभुत्वंलक्षयति॥ सकलेति॥ घटादावतिव्याप्तिवारणायसकलेति॥ संयोगोनामयुतसिद्धि
स्तत्स्तांलक्षयति॥ विद्यमानेति॥ पृथग्विद्यमानयोःपदार्थयोःकुंडबदरयोरिवेत्यर्थः॥
तत्रतियोगिद्वयायुतसिद्धिंलक्षयति॥ अविद्यमानयोरिति॥ पृथग्विद्यमानयोरित्यर्थः॥
पृथक्पदाभावेऽसंभवएवस्यात्॥ तदुक्तमयुतसिद्धिरपृथक्सिद्धिरिति॥ आधाराधे
यादिसंज्ञाकथनंन्यायशास्त्रंसुबोधमित्युक्तं॥ तत्रकिंन्यायशास्त्रमितिसतआह॥ साधनेति॥ साधनस्यसु
खदुःखाभावसाधनस्य॥ श्रेयोभिधायकंश्रेयःसंबंधबोधकंन्यायशास्त्रमित्यर्थः॥ तथाहि॥ ज्यो
तिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादिनाऽऽगमेनयागस्यसंबंधोबोध्यतेअतःसाधनश्रेयोबोधा
यकंन्यायशास्त्रमित्यर्थः॥ तथाचोक्तंप्रवृत्तिर्वानिवृत्तिर्वानित्येनकृतकेनवा॥ पुंसांयेनोपदिश्यतत्

छास्त्रमभिधीयतइति॥ ७॥ अनिष्टबोधकवचनस्यन्यायशास्त्रत्वमाभूदितिसाधनेत्युक्तंवदन्वाच्यो
क्षितपदार्थबोधकत्वाद्वैद्यकादिकंग्रंथोन्यायशास्त्रंभवतीति॥ समासतोग्रंथस्यनामधेयंकुर्वन्ग्रंथ
मारभतेसप्तेति॥ जंबुद्वीपेकुरुक्षेत्रंचशाकद्वीपेशाल्मलिपुष्करेइतिसप्तद्वीपाद्यर्थसप्तधा
रापृथिवीयावद्वर्ततेयावच्चसप्तधान्यानुकूलपर्वतामहेंद्रमलयादयः॥ तावत्कालमा
चंद्रार्कमितियावद्दियंससपदार्थीवस्तूनांपदार्थानांप्रकाशिकासिद्धान्तसायांलोट्॥ ७
माधवान्यायतींद्रोऽकृष्णानंदनिवासिनः॥ कृतासप्तपदार्थीस्तुटीकेयंमितभाषिणी॥ ८
श्रीमन्मा[illegible]साधुवाक्यरचितांचातुर्यभावस्फुटांक्षावाभावपदार्थबोधविदुरज्ञानक्षण
दीपिकां[illegible]ज्ञानातितमोभिभूतविनयेस्वल्पांबहुव्यापिनींकृतेमांमितभाषिणींकुरु
ध्वंतापनुयंतुतर्केज्ञनाः॥ ॥ ९॥ ॥ ७॥ इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमाधवसरस्व
तीविरचितासप्तपदार्थीटीकामितभाषिणीसंज्ञासमाप्ता॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥